

"וזה יה לכם לציצית"

קונטרס בענייני התכלת

שנה שש עשרה

יו"ל בס"ד לקראת פרשת שלח תשפ"ב

ע"י אגודת "פתיל תכלת"

"והיה לכם לציצית"

קונטרס בענייני התכלת

שנה שש עשרה

**יו"ל בס"ד לקראת פרשת שלח תשפ"ב
ע"י אגודת "פתיל תכלת"**

פתיל תכלת ע"ר

info@tekhelet.com

ת.ד. 50257 ירושלים 9150102

טל' 02-5900577 ; פקס 02-9933420

עריכה וסדר: אייל פישלר

ירושלים, תשפ"ב

קוראים נכבדים !

הרוצים להשתתף בגליון הבא ולשלוח מאמרים ובירורים בענייני התכלת או תגובות למאמרים שנדפסו בגליון זה, מתבקשים לשלוח תדפיס למערכת "והיה לכם לציצית" ת.ד. 50257 ירושלים 9150102, או: info@tekhelet.com, עד ר"ח אייר תשפ"ג. המערכת תבחר בין המאמרים ותדאג לעריכתם. במידת הצורך נוכל להשתתף בהוצאות.

תוכן העניינים

עיון והלכה

- יורה של צבעים – צביעת תכלת טבעית מארגמון קהה קוצים ז
הרב אריה לבנון
לוד
- ביאור הברייתא דחלזון – מטרה ותוכן כ
הרב ישראל בארקין
בית מדרש גבוה, לייקווד

מילי דאגדתא

- ביאור בברייתא דתיאור החלזון נא
הרב אברהם גרוס
כולל זכרון יוחנן, ירושלים

בשעתו"מ הדפסנו מחדש גליונות קודמים בכריכה קשה, בשני כרכים:
א. והיה לכם לציצית א-ט (תשס"ז-תשע"ה)
ב. משיכיר (שנה י – תשע"ו)

להזמנות לבתי כנסת ולבתי מדרש
ניתן ליצור קשר עם אגודת "פתיל תכלת" –
בדוא"ל: info@tekhelet.com, או בטלפון: 02-59000577 ; 03-6163897

*

*

*

*

עיון והלכה

*

*

*

הרב אריה לבנון
לוד

יורה של צבעים -

צביעת תכלת טבעית מארגמון קהה קוצים

מאמר זה הינו מאמר מסכם לניסויים שנערכו בצביעה טבעית בארגמון קהה קוצים. מטרת המאמר להוכיח כי ניתן לצבוע מהארגמון גוון תכלת גם בצביעה טבעית, ולא להביע עמדה בעניין זיהוי החלזון או להכריע בטענות השונות שהועלו במאמרים הרבים שנכתבו בסוגיה זו.

צבענים וצביעה

מכיוון שמאמר זה עוסק בהליכים השונים המתרחשים בצביעה, ראיתי לנכון להקדים ולבאר בצורה קלה את מהות הצבע והצביעה.

החומר המשמש לצביעה, נקרא צבען, והוא יסוד כימי המצוי בהרכבה דברים בטבע. בנוסף לפיגמנט הנותן לו את הגוון הצבעוני, יש לצבען גם צורבן טבעי שאתו הוא נקשר לסיב של הצמר.

אבל לא בכל דבר צבעוני שאנו רואים בטבע יש צבעני צביעה. לפעמים מדובר בפיגמנט בלבד, ללא צורבן, ולפעמים מדובר בכלל בחומר חלבוני או אורגני צבעוני ללא שום יכולת צביעה, כגון דיו של הדיונון, של חלזון הינטינה או של ארנב ים.¹

בצביעת בגדים בעת העתיקה היו שלוש דרכים שונות, לפי סוגי הצבע וסוגי הבדים:² א. צביעה ישירה. ב. צביעה עם צרבנים. ג. צביעה ביורת תסיסה.

¹ שלמה קרודר, 'פיגמנט מהר'; הרב טבגר בע"פ, וב'מאמר התכלת', עמ' שכב.

² זהר עמר ודוד אילוז, 'צביעת תכלת ע"פ הרמב"ם ושימוש בסממני צביעה טבעיים', המעין 206 (תשע"ג), עמ' 40-41; רוי הופמן, 'זיהוי התכלת: ממצאים חדשים', בד"ד 27 (תשע"ג), עמ' 10.

הדרך הראשונה – צביעה ישירה. מכניסים צבענים שמתמוססים בקלות כמו קליפי אגוז ורימון לתוך גיגית של מים, ומשרים בה צמר במשך כמה ימים עד שהצמר נצבע. החיסרון בדרך הצביעה הזו הוא שהצבע יורד ודוהה במשך הזמן בכביסה במים או בחשיפה לשמש חזקה, שממיסות ומפרקות את הצבע בחזרה.

הדרך השנייה – צביעה עם תוספת צרבן לפיגמנטים שאין להם צרבן. מוסיפים לצמר או ליורת הצבע חומר מקבע – צרבן, כמו מלח אלום או מי רגלים, הגורמים לפיגמנט להיצרב ולהידבק לצמר. גם בצביעה זו, הצבע דוהה ויורד במשך הזמן כאשר הצרבן מתקלקל.

הדרך השלישית – צביעה ביורת חימום, בחיזור הצבע. שיטה זו נועדה לצביעה של צבענים כמו אינדיגו שאינם מתמוססים במים. צבענים שאינם מתמוססים במים לא ניתן לצבוע בהם בשיטות הראשונות, כיון שהצבע רק יימרח בצורה חיצונית על הצמר מלמעלה ויורד בשטיפה במים.³ הדרך לצבוע צביעה איכותית שתחדור לתוך סיבי הצמר היא לגרום לצבע להתפרק ע"י תהליך הנקרא חיזור, ולאחר הצביעה מחמצנים ו'קושרים' את הצבע בחזרה ע"י חשיפתו לחמצן שבאוויר.⁴

בעת העתיקה היו מקבלים חיזור של אינדיגו צמחי ע"י שריית הצבע ביורה מחוממת עם מי רגלים שתססו כמה ימים, מה שגורם לתהליך תסיסה וריקבון, עד ליצירת חיידקים המפרקים את הצבע לתמיסה שקופה. בעת המודרנית משתמשים בנתרן הידרוקסיד לסביבה בסיסית ובנתרן דיתיוניט לחיזור חזק הפועל תוך כמה דקות.⁵

³ לדברי פרופ' צבי קורן (מידע בע"פ) צביעה באינדיגו בשיטות הראשונות (כמו שהיו עושים במצרים לפי המתואר בפפירוס סטוקהולם) מתאימה אך ורק לבגדי מתים וכדומה שלא היו מיועדים לכיבוס במים.

⁴ בתהליך החיזור מקבלות מולקולות הצבען אטומים של מימן מהחומר המחזר, ובכך מתפרק הקשר הכימי של הצבען, והצבע מתמוסס במים ויכול להיכנס לעומק סיבי הצמר. מנגד, בתהליך החמצון שנעשה לאחר הוצאת הצמר לאוויר, המולקולות מקבלות מהאוויר אטומים של חמצן, ובכך מתחברות ונקשרות בחזרה כשהן על חלבוני הצמר.

⁵ רוי הופמן, 'זיהוי התכלת: ממצאים חדשים', עמ' 9.

צביעה בארגמון קהה קוצים

כאשר חקרו את הרכב הצבע המופק מארגמון קהה קוצים (פורפורא בלשון העתיקה) התברר שהוא מורכב מכמה צבענים המרכיבים יחד את הצבע: אינדיגו (IND) – צבען כחול, מונוברומו-אינדיגו (MBI) – צבען סגול, ודיברומו-אינדיגו (DBI) – צבען אדום.⁶

מכיוון שכל הצבענים הללו אינם מסיסים במים, הדרך הנכונה לצבוע מארגמון היא בחיזור וחמצון.

בשנת 1985 גילה פרופ' אלסנר שהשמש משפיעה על גוון הצבע המופק מארגמון קהה קוצים, וכאשר חושפים יורה מחוזרת לקרני השמש ניתן להפיק את גוון התכלת.⁷ גילוי זה היה משמעותי לזיהוי חלזון התכלת האבוד עם הארגמון קהה קוצים. שכן לפי המקובל בעם ישראל, גוון התכלת הינו כעין גוון השמים⁸ או כעין גוון הים,⁹ ואילו הגוון הסגול הטבעי שהתקבל בתחילה מהחלזון ארגמון קהה קוצים לא תאם מסורת זו, ומשכך חכמי ישראל שחקרו על הפורפור לא סמכו את ידיהם עליו.¹⁰ כעת מכיוון שהתברר שאותו חלזון שהיה ידוע מזמן המקדש כחלזון שצבעו בו בגדי מלכים¹¹ צובע גם גוון תכלת בקלות, הרי שניתן לזהות את הארגמון כחלזון התכלת.

אולם הדרך שבה הפיק פרופ' אלסנר את הצבע מהארגמון היתה בשיטת החיזור – פירוק הצבען ע"י יורת חיזור, והוא השתמש לשם כך בחומרים כימיים מודרניים (כמו נתרן דיטיוניט) שלא היו יכולים להיות זמינים בזמן המקדש, וכל עוד ולא נמצאו חומרים טבעיים מקבילים היכולים לשמש כתחליף לחומרים הכימיים, לא היה ניתן לבסס את זיהוי התכלת על התגלית של פרופ' אלסנר בצורה ודאית.

⁶ זהר עמר ודוד אילוז, 'צביעת תכלת ע"פ הרמב"ם ושימוש בסממני צביעה טבעיים', עמ' 43-44.

⁷ מכתב מפרופ' אלסנר, בתוך: ספר התכלת, מאת הרב מנחם בורשטיין, ירושלים תשמ"ח, עמ' 301.

⁸ רמב"ם הל' ציצית ב, א; רמב"ן במדבר ד, ו.

⁹ רש"י סוטה יז ע"א (ד"ה שהתכלת דומה לים).

¹⁰ ראה תפארת ישראל, קופת הרוכלים; ר"י הרצוג, בתוך: ספר התכלת, עמ' 421-423.

¹¹ ראה רש"י שבת כו ע"א (ד"ה וליוגבים); ערוך ע' חלזון; רמב"ן שמות כח, ב; שו"ת רדב"ז סי' תרפה.

הצביעה הקדומה

שני תיאורים עתיקים של צביעה בחלזון ימי ידועים כיום, ושניהם אינם מספקים: א. תיאור חלקי המצוי בתלמוד,¹² שם נזכרו הוספת סממנים ליורת הצבע והרתחה,¹³ אך לא פורט אילו סממנים הוכנסו ליורה ולא תואר משך זמן הצביעה. ב. תיאור צביעה המצוי בספרו של פליניוס הזקן שחי בתקופת בית שני, שם נזכרו הוספת מלח בלבד ומשך צביעה של כ-10 ימים.¹⁴

צביעה טבעית ע"י קורן ואדמונדס על פי פליניוס

כאשר ניסו בתחילה לחזר את הצבען לפי תיאור הצביעה המופיע אצל פליניוס, הצבען לא עבר חיזור, כיוון שחסר שם חומרים היכולים לחזר את הצבען.¹⁵

¹² מנחות מב ע"ב.

¹³ יש לציין שבכתבי היד של התלמוד לא היה כל אזכור להרתחה, והוא נכנס לטקסט ע"פ מסורת הגאונים. קשה להכריע מה הכוונה בהרתחה במקרה זה, כיוון שהמושג הרתחה מופיע בתלמוד ובראשונים בהקשרים שונים ובכמה משמעויות: רתיחה כמשמעה (רש"י בבא קמא ד ע"ב), תסיסה (רש"י תענית ל ע"א ; בבא מציע צב ע"ב), בישול מרובה (ר"ן נדרים נא ע"א) או התכה והמסה (רש"י שבת עד ע"ב).

¹⁴ Pliny the Elder, 'Natural History' - Book IX, 60-65 (124-140). פליניוס תיאר את צורת הצביעה מהרכיכות ע"י בישול וחימום בדרגות שונות:

משרים את ורידי (=בלוטות) הצבע במלח עד שלשה ימים וככל ש'התוצר' טרי יותר כך הכוח יגדל. אח"כ מבשלים עם מים בכלי עופרת, בחימום בטמפרטורה נמוכה דרך צינור שמגיע מתנור מרוחק, עד שמסירים את הבשר שנדבק לויריד. ביום העשירי טובלים לדוד חתיכת צמר נקי לניסיון. ואז מסננים את הצבע. ואם צריך עוד בישול ממשיכים לבשל. לבסוף מכניסים צמר לחמש שעות ומוציאים, ואז טובלים שוב עד שהצמר שותה את כל הצבע.

בהמשך דבריו כתב שבצביעה ברכיכה ממין פלגיא לבד לגוון Conchyliated (המזוהה במחקר כתכלת) היו מוסיפים לצביעה זו מי רגלים ביחס שווה למים.

¹⁵ ראה: Zvi C. Koren, New Chemical Insights into the Ancient Molluskan Purple Dyeing Process, 2013; נירה קרמון, 'תעשיית הארגמן בעת העתיקה', בתוך: צבע מהטבע, תשנ"ג, עמ' 88; זהר עמר ודוד אילוז, 'צביעת תכלת ע"פ הרמב"ם ושימוש בסממני צביעה טבעיים', עמ' 47.

ומכיוון שתיאור הצביעה המופיע אצל פליניוס לוקה בחסר, ניסו החוקרים לשפץ את המתכון בהוספת אפר עץ, סיד, או מי רגלים וכדומה. פרופ' צבי קורן שערך מחקרים על צביעה וצבענים בעת הקדומה ועל צביעת התכלת הקדומה, שיפץ את המתכון של פליניוס בהוספת חומר בסיסי ליורה הדומה למלח, והפיכתו ליורת חיזור, ולדבריו פליניוס התכוון במלח למלח אלקלי.

קורן¹⁶ ואדמונדס¹⁷ היו הראשונים שפרסמו על הצלחה בחיזור יורת הצבע באופן טבעי, ע"י הוספת אפר עץ כחומר בסיסי ליורה, בתוספת בשר רכיכות, שבשילוב עם חום מתון גרם להופעת חיידק שחיזור את היורה.

אך בעוד שאדמונדס פרסם שהוא הצליח לצבוע גם גוון כחול כשלא הקפיד על כיסוי היורה מקרני השמש, קורן טוען, שצורת הצביעה הקדומה שתוארה בספריו של פליניוס, כמו גם תוצאות ניסיונותיו בצביעה טבעית, שומטים את האפשרות לקבלת גוון כחול שמים מהארגמון בצביעה עם חומרים טבעיים. זאת משום שהצביעה הקדומה היתה נעשית בבורות או בכלי חרס אטומים לאור, ואילו הליך החיזור העדין שניתן לקבל בצביעה טבעית מצריך כיסוי מוחלט של היורה למניעת כניסת חמצן ליורה, דבר זה מונע מקרני השמש לחדור ליורה, ומכאן לתוצאה הסופית של גוון סגול או סגול כחול.

ניסוי שבוצע ע"י רוי הופמן בשנת 2011 ע"פ המתכון של קורן, הניב תוצאות דומות, ויצא לו רק גוון סגול גם כאשר חשף את היורה לשמש. גם לדברי הופמן לא ניתן לקבל גוון כחול שמים מארגמון קהה קוצים בצביעה פשוטה.¹⁸ אלא שכאמור, קורן התבסס במחקרו על 'שיפוץ' שעשה בתיאור הצביעה שנכתב ע"י פליניוס, כאשר ע"פ התיאור המקורי לא ניתן לצבוע כלל, מאחר שחסרים שם החומרים המינימליים המאפשרים צביעה. לפיכך אין כל הכרח

¹⁶ Koren, 'The first optimal all-Murex all-natural purple dyeing in the eastern Mediterranean in a millennium and a half', 2005.

¹⁷ J. Edmonds, 'Tyrian or imperial purple dye', Hist. Dyes Ser., 7 (2002).

¹⁸ רוי הופמן, 'זיהוי התכלת: ממצאים חדשים', עמ' 12, 15.

מתוצאות הצביעה של קורן לגבי השאלה אם אפשר להפיק את גוון התכלת ממני הארגמן.

צביעת התכלת המתוארת בדברי חז"ל

בשונה מבתיאורו של פליניוס, הרי שבתיאור הצביעה של התכלת בתלמוד הבבלי¹⁹ מפורש שהוסיפו סממנים ליורה עם דם החלזון. מכיוון שלא פורש באילו סממנים מדובר, גדולי הראשונים רש"י והרמב"ם²⁰ פירשו שמדובר ב"דרך הצובעים", ולא דווקא בסממנים מסוימים, והם תיארו חומרים שונים שהיו מצויים בזמנם בשימוש הצובעים.

מעתה, אף שלא ידועה לנו הצורה המדויקת שבה צבעו את התכלת בימי חז"ל, אם ימצאו סממני צביעה טבעיים שניתן לצבוע בעזרתם גוון תכלת מחלזון, הרי שהצבע כשר.

צביעה טבעית של אינדיגו בשיטת 1+2+3

מומחה צרפתי לצביעה עתיקה בשם מישל גרסיה בדק הרבה מתכונים עתיקים לצביעת אינדיגו, ולבסוף מצא נוסחה פשוטה לחיזור אינדיגו המבוסס על חומרים טבעיים בלבד כמו סיד וסוכר פירות.

מתכון זה בנוי בשיטת 1+2+3, כלומר על כל חלק 1 של אינדיגו, צריך להוסיף ליורה 2 חלקים של סיד (סיד בנייה), ו-3 חלקים סוכר פירות (המצוי באופן טבעי בדבש או בתמרים וכדומה).

על אף שמתכון זה נעשה בעיקרו על אינדיגו ממקור צמחי, ר' שלמה טייטלבוים הצליח לצבוע ע"י מתכון זה בקלות צבע תכלת מארגמן קהה קוצים.

¹⁹ מנחות מב ע"ב.

²⁰ רש"י מנחות שם (ד"ה וסממנים); רמב"ם הלכות ציצית ב, ב.

צביעה של תכלת בדבש וסיד²¹

מאחר שקורן נחלק עם אדמונדס על האפשרות לקבלת גוון תכלת מארגמון בצורה טבעית, רציתי לחקור את הדבר עד כמה שאפשר. ביקשתי מחברי 'פתיל תכלת' מר יואל גוברמן ומר ברוך סטרמן, צבע של ארגמון, ובמקביל ביקשתי מר' יחזקאל טופורוביץ מיצוי של בלוטות ארגמון.

לאחר שקיבלתי מהם את הצבע, ערכתי הרבה ניסויים – ברמות חום שונות, בכלים שונים, בכמויות שונות, ביום ובלילה.

בתחילה ניסיתי להרתיח את הצבע בהתאם ללשון שנוכרה בגמרא²² 'ומרתחין'. אך התברר שבדרך כלל הרתחה של יותר מכמה שניות הורסת את הצבען.

לבסוף בישלתי בשתי צורות עיקריות:

בצורת בישול מהיר – בישלתי את התערובת רבע שעה בחום 70-80 מעלות צלזיוס. ואח"כ העברתי את היורה לחימום נוסף כשעה על נר חימום בחום 40-50 מעלות.

בצורת בישול איטי – בישלתי את התערובת כמה שעות/ימים, על נר בחום 40-50 מעלות צלזיוס.

כאשר היורה היתה מוכנה לצביעה, הכנסתי צמר סחוט ליורה למשך שעה כדי לקבל גוון בהיר, או כמה שעות/יום כדי לקבל גוון כהה.

נוכחתי לראות שהמתכון עובד בצורה טובה, ויוצא מארגמון גוון תכלת, ללא צורך בכלי מעבדה או בהליכים נוספים לאחר הצביעה כמו אידוי בחום.

²¹ שימוש בדבש בצביעת ארגמון נזכר בספרו של פלוטרכוס על מלחמותיו של אלכסנדר מוקדון בכיבוש פרס מדריוש. הוא מתאר אוצרות שנמצאו בארמון של שושן ובהם בדים בני כ-200 שנה צבועים בארגמון מבהיקים כאילו נצבעו ממש לאחרונה. הוא מסביר את פשר הדבר בשימוש בדבש בצביעת הבדים (Plutarch 'The Life of Alexander' Paragraph 36).

סיד צבוע סגול נמצא כראיה לשימוש בצביעת ארגמון בתוך בורות צביעה בחפירות תל דור (Leonard Lanigan, Evidence of Dyemaking at Tel Dor, Israel, Annual Meeting of the American School of Oriental Research, November 1990).

²² מנחות מב ע"ב.

בלוטות מיובשות או רטובות

במהלך הצביעות התברר שיש הבדל בין הצבע של 'פתיל תכלת' לבין מיצוי הבלוטות של טופורוביץ. מצבע הארגמון של 'פתיל תכלת' יוצא תמיד גוון כחול או כחול-אפור, ואילו ממיצוי הבלוטות של טופורוביץ יצא בעיקר גוון סגול או ורוד, ורק בבישול ארוך מאוד בכלי זכוכית בשמש יצא גוון כחול.²³ התברר שיש הבדל בין שני חומרי הצבע, הנובע משיטות עבודה שונות (ואולי גם ממקור הגידול הטבעי של החלזון²⁴).

מכיוון שבארץ ישראל ארגמון קהה קוצים הינו חיה מוגנת, אגודות התכלת נאלצות לייבאו מחו"ל, וכדי להוזיל את עלויות היבוא מביאים לארץ רק את גושי הצבע. וכאן יש שוני בין 'פתיל תכלת' לטופורוביץ בשיטת העבודה: לאחר פציעת הקונכייה הקשה, חותכים את בלוטת הצבע מהבשר של החלזון, ונותנים לנוזל להתפתח בחמצן ובמגע באנזים המצוי בבשר החלזון. ב'פתיל תכלת' מייבשים את הבלוטות עד שנשארים גושי צבע ללא בשר, בבישול קצר על האש, ואחר כך בייבוש הצבע בשמש למשך כמה ימים. אך טופורוביץ מקפיא את הבלוטות לאחר חיתוכן מהחלזונות, הן מובאות לארץ בהקפאה, ואחר כך משרים את הבלוטות במים עד לפיתוח הסופי של הצבע.

²³ העמדות פעם אחת את המיצוי של טופורוביץ לייבוש בשמש כ-3 ימים, ואח"כ העמדתי על אש נמוכה עם סיד 4 ימים, ואח"כ הוספתי סוכר והמשך בישול עוד 2 ימים, ואז צביעה למשך כמה שעות – כל הנ"ל בכלי זכוכית חשוף לשמש. הגוון שיצא בצביעה היה בגוון כחול טורקיז.

יש צורך לבדוק שוב מה גרם להופעת הצבע, האם החשיפה הארוכה בשמש לפני הצביעה, או הבישול בחום הנמוך כמה ימים, או החשיפה לשמש בהליך הצביעה בכלי זכוכית.

²⁴ הצבע של 'פתיל תכלת' מקורו בחלזונות המיובאים מקרואטיה, ואילו של טופורוביץ מיוון. לדברי יואל גוברמן מ'פתיל תכלת', החלזונות מיוון מכילים יותר ברומו בהרכב הצבע, מה שגורם כנראה לגוון הסגול להיות יותר דומיננטי. לאחרונה שמעתי מטופורוביץ, שבטונים יוצא מארגמון גוון כחול טבעי. והדבר בבדיקה.

מסקנות

- ניתן לצבוע מארגמון קהה קוצים בחיזור טבעי בתוספת חומרים שהיו זמינים לקדמונים, כמו סיד וסוכר פירות, ללא צורך בכלי מעבדה. החיזור שנעשה בצביעה עם סיד וסוכר פירות הינו חיזור יציב, המאפשר בישול וצביעה בכלי פתוח עם חדירת חמצן מפתח היורה ללא הגבלה. החיזור יציב עד כדי שניתן לצבוע לאחר כמה ימים צמר נוסף באותה יורה ('צבע שני'), ללא הוספת כל חומרים, ע"י חימום היורה בלבד.
- בצביעה עם בלוטות שעברו ייבוש לפני הצביעה – הגוון הטבעי שיוצא מארגמון הינו גוון כחול-תכלת (ללא צורך באידיוי בחום לאחר הצביעה). לרוב אין הבדל ממשי אם הצבע בושל בחום נמוך או גבוה, ביום או בלילה. בצביעה מבלוטות שלא עברו ייבוש – הגוון יוצא סגול או ורוד, וכדי שיצא גוון תכלת יש צורך בבישול ארוך ובחשיפה ממושכת לשמש.
- קשה להצביע על הגורם לשינוי הצבע המופק מהארגמון – מסגול לכחול – בבלוטות המיובשות של 'פתיל תכלת'. כעיקרון הבישול הראשוני שעושים לבלוטות הצבע (הבישול נועד כדי לקבל ריכוז של צבע ללא בשר) כשלעצמו יכול לגרום לשינוי הגוון.²⁵ אך מאחר שזמן הבישול קצר והכמות של הצבע גדולה מאוד,²⁶ נראה שהשינוי נעשה בייבוש בשמש, וכנראה שלקרני השמש יש השפעה יותר

²⁵ לדברי ד"ר זיידרמן, חימום צבען ארגמון (במצב מוצק) לפני הצביעה כבר גורם לשינוי הגוון מסגול לכחול ("Bathochromic Effect of Heat on 6-Bromoindigo", 2003). טענה זו צריכה בדיקה יסודית – לגבי הזמן הנדרש לחימום עד לשינוי הגוון ביחס לכמות של הצבע המבושל יחד.

²⁶ ב'פתיל תכלת' מבשלים בסיר של 30 ליטר בלוטות שנחתכו מ-50 ק"ג חלזונות, בישול עד קצת לפני רתיחה.

רצינית ממה שחשבו עד היום, והשמש משנה את הגוון היוצא מארגמון מסגול לכחול גם כשהצבען במצב מגובש לפני צביעה. ייתכן שגם מקור ארץ המוצא של הארגמון גורם לשינוי הגוון המופק ממנו, כמו התיאור המצוי אצל ויטרוביוס על שינוי בגווני הפורפור במקומות שונים בעולם.²⁷

• אין לנו כיום מסורת ברורה איך הפיקו את צבע התכלת מהחלזון בתקופת חז"ל, וניתן לשער שצורת הוצאת הדם מהחלזון, הכנתו לצביעה והצביעה בו, היתה שונה מהצורה התעשייתית הנהוגה כיום בארגמון. אולם על פי הכרעת גדולי הראשונים, סממני הצביעה הם על פי "דרך הצובעים", ולאחר שהוכח שניתן לקבל גוון תכלת בצורה טבעית מארגמון בחיזור טבעי בחומרים שהיו זמינים גם לצבעים הקדמונים, נראה שגם דרך הצבעים המודרנית כשרה, ואין כל צורך לצבוע דווקא בשיטות ובחומרים טבעיים.

מתכון מסודר

הכנת הצבע

חומרים – על כל 5-1 גרם צבע, מוסיפים 10 גרם סיד, ו-15 גרם סוכר פירות.²⁸

בישול צבע מהיר – מכניסים את צבע הארגמון והסוכר לכלי פח 1 ליטר, מוסיפים 300 מ"ל מים חמים (40-60 מעלות צלזיוס) ומערבבים כחצי דקה. מכניסים את הסיד, ומערבבים בזהירות את הסיד (שלא ייכנס אוויר) כחצי דקה.

מבשלים את התערובת כ-15 דקות בחום בינוני (70-80 מעלות צלזיוס).

²⁷ 'De Architectura' 7, 13.

²⁸ לאחר שבדקתי שניתן לצבוע עם דבש, השתמשתי ברוב ניסיונות הצביעה בסוכר פירות מרוכז (הנמכר בחנויות הטבע) כיוון שיותר קל להתעסק איתו.

מוסיפים בזהירות עוד 300 מ"ל מים פושרים ומערבבים בעדינות. ומעבירים את הכלי לחימום על נר חימום (50 מעלות), וממשיכים לחמם עוד כשעה. **בישול צבע איטי** – מכניסים את צבע הארגמן והסוכר לכלי פח 1 ליטר, מוסיפים 500 מ"ל מים חמים (כ-40 מעלות צלזיוס) ומערבבים כחצי דקה. מכניסים את הסיד, ומערבבים בזהירות את הסיד (שלא ייכנס אוויר) כחצי דקה. מעמידים את הכלי לחימום על נר חימום (כ-50 מעלות), וממשיכים לבשל כ-5 שעות עד שבוע.

צביעה

צביעת הצמר – בודקים שהחום בכלי עומד על 40-60 מעלות ומכניסים צמר רטוב סחוט היטב, משרים שעה – לגוון בהיר,²⁹ או כמה שעות – לגוון כהה, ומזיזים בעדינות את הצמר מדי פעם. כאשר מוציאים את הצמר, יש לשטוף את הצמר תחת מים כדי לחמץ את הצמר, ולהוציא את כל יתר החומרים מהצמר.³⁰

תמונות של תוצאות הצביעות השונות

צביעות שונות עם בלוטות שעברו ייבוש - מפתיל תכלת

1. בלילה בחושך, בישול כמה דק' בחום בינוני (כ-80 מעלות), ואח"כ [50 מעלות] כשעה, התוצאה גוון כחול עם נגיעות סגול. תמונה מס' 1.
2. ביום, בישול בהרתחה מלאה לשניה [100 מעלות] ואח"כ חום גבוה [90 מעלות] כשעה, התוצאה גוון כחול. תמונה מס' 2.

²⁹ אם יוצא לאחר שעה גוון בהיר, ניתן לטבול שוב לשעה כדי שיצא גוון חזק, ולא נראה שיש חשש משום צבע שני (מנחות מב ע"ב), כיוון שצבע שני נאמר על צמר חדש שנצבע באותה יורה שכבר צבעו בה צמר אחר, וכפירוש רש"י (ד"ה ומשום שנאמר), ואילו כאן מכניסים את אותו צמר שישתה עוד צבע, ומתקיימים בו דברי רש"י והרשב"א (שם), שיהא כל עיקר מראה החלזון בצמר.

³⁰ הרב טייטלבוים מכניס את הצמר הצבוע לחומץ כדי לגרום לצבע להיתפס על הצמר.

פרשת שלח תשפ"ב יח והיה לכם לציצית

3. ביום, בישול בחום נמוך [כ-60 מעלות] כשעה בשמש, התוצאה גוון כחול.
תמונות מס' 3-4.
בבישול בהרתחה מלאה של כמה דקות, הצבע נהרס.

תמונה מס' 2

תמונה מס' 1

תמונה מס' 4

תמונה מס' 3

צביעות שונות עם בלוטות שלא עברו ייבוש - מטופורוביץ

5. הרתחה מלאה ל-2 שניות [100 מעלות] ואח"כ בישול בחום גבוה כשעה, התוצאה גוון ורוד. תמונה מס' 5.
6. בישול בחום נמוך [45-50 מעלות] כשעה בשמש, התוצאה גוון ורוד.
תמונה מס' 5.

והיה לכם לציצית

יט

פרשת שלח תשפ"ב

7. בישול בחום נמוך למשך יום בשמש [כ-40 מעלות], התוצאה גוון סגול מלכותי. תמונה מס' 6.

8. צביעת צמר שני באותה יורה לאחר יום התוצאה גוון סגול בהיר. תמונה מס' 7.

9. בישול בכלי זכוכית בשמש, עם סיד בחום נמוך [כ-40 מעלות] 4 ימים, ולאחר הוספת סוכר בישול עוד 2 ימים, התוצאה גוון כחול טורקיז. תמונה מס' 8.

בבישול בהרתחה מלאה חצי שעה, הצבע נהרס.

תמונה מס' 6

תמונה מס' 5

תמונה מס' 8

תמונה מס' 7

הרב ישראל בארקין
בית מדרש גבוה, ליקוואוד

ביאור הברייתא דחלזון – מטרה ותוכן

שנו חכמים בברייתא (מנחות מד ע"א):

תנו רבנן: חלזון זה,¹ גופו דומה לים, וברייתו דומה לדג, ועולה אחד לשבעים שנה, ובדמו צובעין תכלת, לפיכך דמיו יקרים.

א. ביאור מטרת הברייתא

הנה נשאלת מאליה שאלה אחת גדולה המתפצלת לשתיים. מה טיבה של ברייתא זו? מהי מטרת הברייתא ומה רוצה הברייתא ללמד אותנו?

וביתר הרחבה – השאלה הראשונה היא: האם ברייתא זו בגדר של דברי הלכה או שמא דברי אגדה? האם יש כאן מדרש סתום כמו סוגיית רבה בר בר חנה² או ברייתא המביאה הלכות ופרטים חשובים לעיקר ההלכה? והשאלה השנייה היא: מה רוצה הברייתא ללמד אותנו – בין אם החלזון היה ידוע אצלם וברור שלא היו

¹ כך הגרסה הנכונה, וכן הוא בכת"י מינכן, בכת"י פאריס (כ"ח), בדפוס ויניציאה רפ"ב ובדפוס בזל ש"מ, ודלא כמש"כ בספרים "זהור". וכמו הלשון בשאר מקומות: ת"ר שמיר זה וכו' (סוטה מח ע"ב), ת"ר פשפש זה וכו' (נדה נח ע"ב). ודלא כמי שפירש מכח הגרסה השגויה שכוונת הברייתא לתת סימני זיהוי.

² עי' חידושי מהר"ל על אגדות (בבא בתרא עג ע"א) שכתב: "כבר ביארנו פעמים הרבה כי כאשר דברו חכמים מן השיעורים המופלגים כמו אלו אין הכוונה להם על השיעור הנמדד במדה הגשמית, שדבר זה אינו, כי אין מענין החכמים לדבר על המדה הגשמית. אבל הכוונה בכל מקום על ענין בלתי גשמי." ובבבא בתרא (שם) כתב: "הנה נודע כל מאמרים אלו לא דברו בהם דברים כפשוטן, אלא הם דברי משל, ואפילו שיש בהם דברים שאפשר להיות במציאות, עכ"ז לא נאמרו אלא דרך משל וחידה, והמה הנקראים במשלי להבין משל ומליצה דברי חכמים וחידותם. והריטב"א ז"ל כתב בשם הגאונים, כל היכא דאתמר לדידי חזי לי במראה החלום היה ע"ש, ובין כך ובין כך, הדברים האלה לא בשביל פשוטן אלא רק לרמוז בהם עניינים שונים הן בדרך הפשט, והן בדרך הסוד וכו'".

צריכים לתאר אותו,³ בין אם נאמר שהחלזון לא היה ידוע אצל המון העם או אפילו לתלמידי החכמים.⁴

הרבה דיו כבר נשפך על שאלות אלו, זה יאמר לפשט אני וזה יקרא בשם רמז, זה יכתוב בידו שהוא דרוש ובשם סוד יכנה.

יש אומרים שהברייתא נתנה סימנים מובהקים והמטרה היא לסייע למי שמחפש אחרי החלזון אחר שאבד,⁵ ויש אומרים שהתנא רוצה ללמד סימנים המעכבים בכשרות החלזון,⁶ ויש אומרים שבא לתת דמיון גמור,⁷ ויש אומרים שהוא רק להבדילו מארגמון חד-קוצים⁸ או משאר חלזונות שבאותו מקום,⁹ ויש אומרים כי משל הוא לרמז לאיזה סוד עמוק החבוי בחלזון,¹⁰ ויש אומרים שהברייתא באה רק ללמד אותנו טעם יקרונה של התכלת.¹¹

³ למשל, האם היה שייך שתהיה ברייתא של "סימני הכבש" – "ת'ר כבש זה יש לו ד' רגלים וב' עינים ופה אחד ובצמרו צובעים תכלת"? כמובן שלא שייך שתהיה ברייתא כזו, כיון שכל הדברים הללו ידועים לכל אדם.

⁴ שהרי ייתכן שכבר בזמן הברייתא כבר נתמעט השימוש בחלזון ולא היתה דמות החלזון ניכרת לכל אדם.

⁵ שפוני טמוני חול (הוצאת מישור), עמ' טז: "ונראה ברור שמשום הכי גופא סימנו אותו לאשר חז"ל שיערו בחכמתם אשר לסיבת גלוייתו וליקרת מציאותו קרוב הדבר שישכח מאתנו איזה הוא זה החלזון, לזאת ציירו וסימנו לנו סימני החלזון לידע לחפש אחריו כשיהיה לאל ידינו". וכן נקט בחיבור כולו הפך לבן טהור במהדורא ראשונה (בסימן ב), עד שהוכחתי לו שדברי השפוני טמוני חול אינם נכונים, והודה על האמת וחזר בו במקצת המהדורא הסופית (בהערה 58).

⁶ כך נראה לסכם כל האריכות בכולו הפך לבן טהור, מהדורה אחרונה סי' ב.

⁷ בין תכלת לארגמן (בתוך הקובץ: משיכר), עמ' 192.

⁸ אורו של תכלת (אדר ב' תשע"ד), אות לה.

⁹ מחבר אורו של תכלת במכתב לבעל קובץ הלכות.

¹⁰ "כחידה שאי אפשר לעמוד עליהם אלא אם כן מבינים את התכלית הנרמזת בתוכם" – מאמר התכלת לרב טבגר, בתוך: כליל תכלת, עמ' שיט-שכ, שכו.

¹¹ קרסי זהב, עמ' 12-13, ודלא כרש"י שכתב שלפיכך דמיו יקרים קאי רק על שבעים שנה. חותם של זהב (בתוך: משיכר), עמ' 283 הערה 37 בשם י"א, ועיין להבדיל בין תכלת לארגמן, עמ' כו, המתיר מה שהקשו על מהלך זה.

בעלי ההלכה והסימנים תמכו יתידותם בכך שלכל הפחות אחד מארבעת הדברים שהביאה הברייתא מובא להלכה ברמב"ם (הל' ציצית ב, ה),¹² וגם המהרי"ל הביא דברי הרמב"ם אלו (בשם הסמ"ג) וקראם סימנים.¹³ בעלי האגדה תמכו יתידותם בדברי הרי"ף, שעל אף שהביא הלכות תכלת למעשה, מכל מקום השמיט ברייתא זו.¹⁴ גם נחלקו אם לשון 'דומה' צריך להיות דמיון מוחלט,¹⁵ או רק דמיון בולט שאפשר לעמוד עליו בנקל;¹⁶ ויש אומרים ש'דומה' יכול להיות רק ב'פן מסוים' 'היבט כזה או אחר בחלזון',¹⁷ והביאו¹⁸ מדברי המשכנות יעקב (או"ח סי' קנו) שכתב "וידוע שלשון דומה הוא שאינו לגמרי, רק דמיון קצת".

אחרי שראיתי כל הצדדים הללו, נראה ברור על פי ראיות גדולות שיש מהלך אחד שהוא דרך המלך, נקי מכל פגע, והוא הדרך הישר בהבנת ברייתא דידן. וזה היה חלקי מכל עמלי.

והיינו שאף על פי שאין זו ברייתא של הלכה, אין היא ברייתא שניתן לומר עליה משל היה או לפרשה כספינה המפרשת בים בדרך רחוקה לכם, אלא זו ברייתא של אגדה שניתן להבינה כפשוטה.

בריייתא זו היא **אגדתא כפשוטה**, האומרת לנו כמה דברים אמיתיים אודות החלזון. טעם כתיבתה אינו כדי להגדיר "הלכות תכלת", אלא עיקר מטרת הברייתא למסור לנו מה שנרמז בחלזון על פי מה שרואים אותו והנהגתו.¹⁹

¹² שפוני טמוני חול, עמ' טז; כולו הפך לבן טהור, עמ' 35-36.

¹³ כולו הפך לבן טהור, עמ' 34-35.

¹⁴ להבדיל בין תכלת לארגמן, עמ' יח (בתוך משיכיר, עמ' 230).

¹⁵ בין תכלת לארגמן (בתוך משיכיר), עמ' 192.

¹⁶ כולו הפך לבן טהור, עמ' 44. עיי"ש שהשיג על מחבר בין תכלת לארגמן המצריך דמיון גמור.

¹⁷ לבוש הארון (בתוך משיכיר), עמ' 460.

¹⁸ העמדת דברים על דיוקם, עמ' יד.

¹⁹ דומה למה שאמרו אתרוג דומה ללב, שהוא אמת בפשוטו, אבל לא אמרו כן כדי ללמד אותנו מהו אתרוג אלא בשביל הרמז שבו (הערת ר' אהרן שטיינמעץ).

ואמנם אין בידי לומר בוודאות פירוש כל רמזי הברייתא, אך אפשר לנסות לפרש כמה דברים על דרך זה.

גופו דומה לים. היינו על פי מה שיש לחלזון דמיון לים, נזכרים בקריעת ים סוף, שהתכלת מזכיר לנו קריעת ים סוף, כמו שכתב רש"י (מנחות מג ע"ב ד"ה דומה לים). והאדמו"ר מראדזין זצ"ל (עין התכלת, סוף פרט ב) הביא מקור לדברי רש"י מן הספרי פרשת שלח, דאיתא שם למה נקרא שמה תכלת ע"ש שכלו המצריים בים.

ברייתו דומה לדג. גם כן יש לבאר שכלל שדומה יותר לדג, יותר יש בזה רמז לקריעת ים סוף, שהלכו בין הדגים. אי נמי יש לפרש²⁰ שהתכלת מעלה אותנו לדרגות של רוחניות, וזה נרמז בים שהוא מקום של טהרה (כל הימים כמקוה – מסכת מקוואות ה, ד). ואין טומאה בדגים – שכל שבים טהור (מסכת כלים יז, יג).

וכל דמיונות אלו הם מפני שהחלזון באמת נראה כמו אותם הדברים, וכן הוא באמת בחלזון הפורפורה כמו שיבואר בהמשך. אמנם אם חז"ל היו באים לתת סימנים כדי למצוא את החלזון או אפילו לתת דמיון מוחלט, אולי היו נותנים סימנים ברורים יותר²¹ או סימנים מיוחדים יותר. אבל הם לא הצריכו ליתן סימנים כאלה, שכן בזמן הברייתא היה להם החלזון וידעו מהו.²² לכן נתנו רק תיאורים אמיתיים שעל ידיהם יש להבין דברים הנוגעים לעומק מצות התכלת.

²⁰ שמעתי מחכ"א שליט"א.

²¹ אך העיר לנכון הרב ישראל ראזענבערג, שאם החלזון הוא באמת הפורפורה, לכאורה אי אפשר לפרט יותר בלשון קצרה, ותיאור זה הוא התיאור המדויק ביותר שאפשר לכתוב, שהרי העובדה שחלזון הוא snail כבר ידועה, והברייתא רק אומרת לנו איזה snail הוא. ודו"ק היטב שזו הערה נכונה וחשובה.

²² ואפילו אם נימא שלא היה החלזון מצוי כל כך בזמן הברייתא, מכל מקום גם כן יש לפרש הברייתא כנ"ל. כמו בברייתא דשמיר (סוטה מח ע"ב), שף על פי שמסתמא לא היה השמיר מצוי בזמן הברייתא, מכל מקום נתנו תיאורים שאינם סימני זיהוי אלא תיאורים הבאים ללמד אותנו דברים עמוקים אודותיו.

ולפי זה לא יהיה תימה אם התיאור שהבטיח נותנת לא יהיה דווקא אותו התיאור שיתן אדם לחבירו אם היה רוצה לתאר את החלזון. וגם אין שום תימה או קושי אם תיאורי חז"ל אינם תיאורים מיוחדים לחלזון התכלת, למשל אם תימצי לומר שהתיאור "ברייתו דומה לדג" באמת תואם לכ-15% מכל מיני החלזונות שבים והתיאור "גופו דומה לים" תואם עם כ-50% מהם, אין זה קשה, כיון שלא היתה כוונת חז"ל לתת סימני זיהוי.

ועולה אחד לשבעים שנה ובדמו צובעים תכלת לפיכך דמיו יקרים. רש"י כתב כי 'לפיכך דמיו יקרים' קאי על 'ועולה אחד לשבעים שנה'. וכל הרואה יתמה, האם רש"י מדלג על 'ובדמו צובעים תכלת'? אמנם 'לפיכך דמיו יקרים' קאי רק על 'ועולה אחד לשבעים שנה' ולא על 'ובדמו צובעים תכלת', אז היה רש"י צריך לפרש לנו שהבטיח מסורסת. ונראה שכוונת רש"י לומר כי 'לפיכך דמיו יקרים' קאי מ'ועולה אחד לשבעים שנה' עד סוף הברייתא, וכולל את 'ובדמו צובעים תכלת' גם כן. והביאור פשוט, שידוע שהמחיר של כל דבר תלוי במה שנקרא 'היצע וביקוש' (supply and demand), והם הם שני הדברים שבבטיח. 'ועולה אחד לשבעים שנה' מתאר את ההיצע הנמוך, והיינו שאינו עולה אלא אחת לשבעים שנה (וכן כוונת רש"י במה שכתב "שאינו עולה אלא אחת לע' שנה"), ובשאר שנים צריכים ציידים לצודו מן הים, ובדרך זה יש טורח גדול, ואי אפשר ללקט כמות גדולה כמו קצירת חטים שאפשר לזרוע בית כור על גבי בית כור עפר ולקטתו וקצירתו כאחת. 'ובדמו צובעים תכלת' הוא תיאור הביקוש, שכיון שיש צורך גדול בחלזון, שצריכים אותו לתכלת, הא והא גורם ליקרותו. ואולי זה גם כן שייך לחשיבות החלזון והתכלת, שהוא שוה הרבה כסף והוא לבוש מלכים, והוא חותם של זהב של העבד הכי קרוב למלך.²³

²³ ור' דוד אהרנין כתב לי ביאור אחרת, דהיינו שה'ים' המוזכר כאן רומז לים התורה, וה'דג' הוא רמז לבני ישראל שהם כדגים השטים בתוכו (וכמו המשל הידוע שנתן רבי עקיבא לפפוס בן יהודה בברכות סא ע"ב), וענין השבעים שנה הוא רמז לחכמי תורה, בן ע' לשיבה (אבות ה, כא), תרגום שיבה – דסבר באורייתא (ויקרא יט, לב), והוא רמז על ענין 'וזכרתם' שהוא עניינו של תכלת, ותלוי בזכירת התורה. ודפח"ח.

ב. הוכחות שהברייתא בגדר אגדתא כפשוטה

יש כמה ראיות והוכחות שאין הברייתא בגדר "ברייתא של הלכות תכלת", ואפרטן:

א. כשלומדים כל הלכות ציצית שבפרק התכלת על הסדר, רואים דבר יסודי בצורת הדברים איך שסידרו חז"ל בגמרא. והיינו שמתחילת הפרק מדף לח ע"א עד תחילת דף מג ע"ב (ועד בכלל), כולו סוגיות של הלכה. ובדף מג ע"ב מתחילים קרוב לשני עמודים שלמים של אגדתא. אחרי האגדה, יש מאמר אחד של הלכה בענין טלית שאולה, שכנראה לא מצאו לו רבינא ורב אשי מקום באמצע הסוגיות, כיון שהוא דין דרבנן שאינו קשור לשאר הנידונים של הפרק, לכן הניחוהו לבסוף.

אך פלא הדבר שברייתא דידן הוא **ממש באמצע כל דברי האגדות כאן**. האם אין דבר זה אומר דרשוני?

ב. הרי"ף²⁴ והרא"ש לא הביאו ברייתא זו בהלכות ציצית שלהם, לא מיניה ולא מקצתיה, אף על פי שהביאו שאר הלכות תכלת.²⁵ מאידך, העין יעקב מביא ברייתא זו.

²⁴ בכולו הפך לבן טהור (עמ' 36 הערה 59) דחה בזו הלשון: "אינו יותר מהערה בעלמא, דהסימנים אינם הלכה שיביא אותם הרי"ף בהלכותיו, אלא הם בבחינת עצה טובה קמ"ל לברר מהו חלזון התכלת [כלומר, שאת המצוה אפשר לקיים רק עם החלזון, ואלו הם הסימנים לברר מהו החלזון], ולכן אין זה מן התימה אם לא הביאם הרי"ף".

ובמח"כ אין דבריו נראים, שהרי לדעתו הסימנים ממש מעכבים, והגם שלא ניתנו דווקא כדי לסייע לנו בחיפוש החלזון, מכל מקום לדעתו הסימנים נאמרו להלכה, עד כדי כך שזה הטעם שהרמב"ם מעתיק אותם, וגם הדמיון בולט שאפשר לעמוד עליו בנקל. אם כן למה הרי"ף השמיט דבר כל כך יסודי?

²⁵ העין יצחק (מהראשון לציון הגאון ר' יצחק יוסף שליט"א, חלק א, עמ' שפח) כתב: "בדרך כלל אין דרך הרי"ף והרא"ש להביא רק דינים הנוהגים בזמן הזה, והיינו שאין דרכם להביא הדין הבלתי נהוג לבדו. אבל אם בכתבם הדין הנהוג כתבו אגב ארחייהו איזה פרט שאינו נהוג, אין זה תימה דכיון דמילתא אגב ארחיה היא לא חשו וכתבוהו אף על גב דלא נפקא מינה מידי האידנא. וכן כשהם מעתיקים את הגמרא מביאים מה שאמרו בגמרא אף שאין הדין נהוג בזמן הזה".

ועל זו הדרך כתב הרב אליהו פלדמן שליט"א (במאמרו בקובץ היכלא דנהורא, אות לב): "אמנם הרי"ף והרא"ש השמיטו את הברייתא, ונראה שהטעם לכך, שאין דרכם לכתוב מה שאינו נהוג

ג. מתוך צורת הברייתא ומשמעותה משמע כן – גם ממה שהביאה הברייתא שעולה אחד לשבעים שנה, וקצת קשה לומר שזהו סימן אם אי אפשר לראות הסימן כל ס"ט שנה, וגם מה שהובא בברייתא שדמיו יקרים, אינו סימן בחלזון אלא סיפור אודות התכלת. ובפרט לפי מה שכתב רש"י שלפיכך דמיו יקרים קאי על שבעים שנה, מפורש יוצא שחלק זה של הברייתא אינו לסמן את החלזון להלכה. ודוחק לחלק הברייתא לשני חלקים, גופו וברייתו הם מהלכות תכלת, וסוף הברייתא הוא סיבת יקרותו. והנה יש ההולכים לקצה אחד, ואומרים שהברייתא אינה אלא משל ומליצה ולא ניתן להבין כפשוטה כלל. אך יש להוכיח כנגד טענה זו שתי הוכחות:

א. הרמב"ם כתב להלכה שהחלזון "דומה עינו לעין הים", ובפשטות מקורו מברייתא דידן. ואם היה משל רחוק, לכאורה²⁶ לא היה שייך אפילו להזכיר זאת להלכה.

ב. המהרי"ל הביא דברי הרמב"ם אלו (בשם הסמ"ג) וקראם "סימנים". ויש ההולכים לקצה האחר, ומוכיחים מדברי הרמב"ם הנ"ל שזו "ברייתא של הלכות תכלת" והסימנים הם סימנים מובהקים. ונראה שאין בזה כדי הוכחה, שכיון שהברייתא ניתנת להתפרש כפשוטה, והיא אמת כפשוטה, למה אין להרמב"ם להביא ממנה להלכה אם העולה ממנה באמת נכון להלכה?

וכן מצינו בתוספות (חולין נט ע"ב ד"ה והרי צבי) שהוכיחו מהו צבי מתוך דברי חז"ל באגדה על הצבי. ורואים שאפשר להביא ראייה מתוך דברי אגדה

בזמן הזה, והסיבה שכן העתיקו את כל הסוגיא בריש התכלת, הוא משום שיש בזה כמה נפק"מ לזמן הזה, וממילא כבר העתיקו את כל הסוגיא, ולכן את הברייתא של זיהוי התכלת, שאינה במקומה, לא העתיקו". אך המעיין ברי"ף יראה שדרך זו מופרכת, דבשלמא אם הרי"ף היה מביא פסקי הגמרא על הסדר, והיה מביא הלכות צביעת תכלת ביניהם, אולי היה אפשר לפרש כך. אך הרי"ף בהלכות ציצית בכלל לא הולך על סדר הגמרא, ובדף יג ע"א מדפי הרי"ף הביא סוגיא דגדילא מגדיל שמקורה מדף לט ע"ב, ומיד אחר זה מביא הלכות צביעת תכלת שמקורן מדף מב ע"ב.

ולכן נראה שהנכון הוא שהרי"ף העתיק את הלכות צביעת התכלת מפני שהן באמת נוגעות גם לזמן הזה, וברייתא דחלזון לא הביא מפני שהיא אגדה.

²⁶ אך מהראיה שתובא בהמשך מהמימרא שהיכל דומה לארי, לכאורה יש להוכיח נגד הנחה זו.

להלכה. ואם הרמב"ם היה מביא אגדות אלה בתוך איזה דבר הלכה הנוגע לצבי, האם היינו מביאים מכך ראייה שהמימרא של רב חסדא שארץ ישראל דומה לצבי שאין עורו מחזיק את בשרו היא בגדר מימרא של הלכה המוסרת לנו גדר צבי?²⁷!

שוב נתעוררה לי ראייה חזקה מאוד בעזהש"י, מהא דתנן במסכת מידות (פרק ד משנה ז): "וההיכל צר מאחוריו ורחב מלפניו ודומה לארי". והרי ההיכל רבוע היה, מאה על מאה על רום מאה (שם משנה ו), והא דהוא רחב מלפניו צ"ל שהוא רק מעט, עיי"ש בפירוש המשנה להרמב"ם.²⁸ ועל כרחך שהדמיון לארי הוא רק דמיון כל דהו שנתדמה לו בשביל הרמז שנרמז בזה, ואף על פי כן לא נמנע הרמב"ם מהביאו להלכה (הלכות בית הבחירה ד, ט).

ומה שיש רוצים להוכיח שהם סימנים מובהקים להלכה מלשון המהרי"ל שקראם סימנים, נראה שאין כוונת מהרי"ל שהם סימנים מובהקים. וכבר ידענו מהלכות אבידה ומציאה והלכות עגונות שיש כמה דרגות של סימנים, ומהיכא תיתי שאין כוונת המהרי"ל לסימן בינוני או לסימן שאינו מובהק.

וכאן המקום להביא עוד נקודה חשובה, והוא שכבר מצינו במקום אחר בש"ס ברייתא הדומה בצורתו לברייתא זו במסכת סוטה (מח ע"ב): "ת"ר שמיר זה – ברייתו כשעורה, ומששת ימי בראשית נברא, ואין כל דבר קשה יכול לעמוד בפניו. במה משמרין אותו? כורכין אותו בספוגין של צמר, ומניחין אותו באיטני של אבר מליאה סובי שעורין". וכמדומה שלא יאמר מאן דהו שברייתא זו היא בגדר "הלכה", ושהשמיר צריך להיות ממש כשיעור שעורה שהוא תשיעית האצבע, ואם מצינו תולעת החותכת אבנים שרחבה עשירית אצבע, אז היא פסולה ואינה 'שמיר'.

ונראה בביאור ברייתא דשמיר, שאין מה שנאמר שברייתו כשעורה בגדר "הלכות שמיר", אלא כוונת הברייתא להגיד לנו שאף על פי שהוא בריה כל כך

²⁷ תודתי להרב אהרן שטיינמנען שהעירני לדברי תוספות אלו.

²⁸ ואין לומר דקאי על רוחב בית החליפות, שלדעת הרמב"ם אין בית החליפות בולט כידוע.

קטנה, מכל מקום כוחו גדול לפרק הרים ולשבר סלעים. וכן לא בא התנא לומר דבר ייחודי בשמיר, שרק השמיר הוא כשעורה ואין שום תולעת אחרת שהוא כשעורה וכד'.

וכמו כן בברייתא דידן – כוונת התנא לרמוז לנו דברים שאפשר להבין ולהתבונן בהם מתוך מהות החלזון.

ג. ביאור לשון 'דומה' בחז"ל

הנה טעות נוראה טעו הטוענים שהדמיון צריך להיות דמיון מוחלט וגמור.

ובתחילה אעתיק מדברי הנפש החיים ממש בתחילת הספר (שער א פרק א).

והוא כי מלת צלם ודמות כאן אינו כמשמעו כי כתוב מפורש (ישעיה מ,

יח): "ומה דמות תערכו לו". אלא פירושו דמיון מה באיזה דבר, כמו

(תהלים קב, ז): "דמיתי לקאת מדבר" כי לא נעשו לו כנפים וחרטום ולא

נשתנה צורתו לצורת הקאת רק שנדמה אז במקרה פעולותיו שהיה נע ונד

כמו הקאת מדבר שהוא צפור בודד ומעופף ממקום למקום. כן הוא לפי

הפשטנים הראשונים ז"ל.

והטועים שבים ובאים וטענתם בפייהם, שלשון 'דומה' בתנ"ך ובחז"ל אכן יכולה

להיות רק בדמיון קצת, אך במה דברים אמורים בדברי אגדה (ובפסוקים), ברם

בברייתא של הלכה אין הדבר כן, אלא צריך להיות דמיון גמור או לכל הפחות

דמיון גדול.

אך מלבד שכבר הוכחתי דברייתא דידן היא ברייתא של אגדה, הרי אישתייט

להו דברי המשכנות יעקב שכתב בפירוש שדרך חז"ל לומר 'דומה' על דבר שאינו

דומה כל כך אפילו בדברי הלכה.

כך כתב המשכנות יעקב בתשובתו הידועה על אתרוג ירוק (או"ח סי' קנו)

בדברו על לשון חז"ל בירושלמי "כהן כרתינין או דדמי להן כרתינין", ומפרש

המשכנות יעקב ד'כהן כרתינין' משמעו שהוא ממש בצבע כרתי, ו'דדמי להן

כרתינין' משמעו שאינו לגמרי ככרתי, וזו לשונו:

ע"כ נ"ל בעזהש"י לפרש הירושלמי דבעי מר' אמי אי דווקא ככרתי

לגמרי הוא דפסיל אבל כשיש בו קצת מראה געל ע"פ כולו אף שאינו

כשעוה ממש הוא כשר וככל מראה אתרוג הוא, או נימא אף דדמי לכרתינין פי' אינו לגמרי ככרתי ג"כ פסול עד שיהא ירוק כשעוה לגמרי שאז נחשב למראה ירוק סתם שהוא גע"ל. וידוע דלשון דומה הוא שאינו לגמרי רק קצת דמיון כדא' דומה לכושי עיי' פירש"י ז"ל.²⁹

וגם ראיתי³⁰ מצינים לחולין מז"ב בענין טריפות הריאה, דאיתא שם: אמר רפרם האי ריאה דדמיא לאופתא טרפה. איכא דאמרי בחזותא, ואיכא דאמרי בגישתא, איכא דאמרי דנפיחה, ואיכא דאמרי דפחזא, ואיכא דאמרי דשיעא דלית לה חיתוכא דאוני.

הרי שבמימרא של הלכה, אמרו שהריאה דומה לאופתא, דהיינו חתיכת עץ. ויש חמשה (שהם באמת שלשה, עיין ברש"י שם) אופנים בגמרא איך הוא דומה לעץ. ואף על פי שרפרם אמר אמר בלשון סתם "ריאה דדמיא לאופתא", מכל מקום מצאו מקום לפרש דבריו בכמה אופנים, ולא אמרו שכיון שזו מימרא של הלכה אם כן ברור שכוונתו שהיא ממש ממש נראית ונדמית לגמרי לחתיכת עץ.

ועתה נבוא לבאר כל דברי הברייתא לאמיתתם.

²⁹ וראייתו מפירוש רש"י צ"ע, שכוונתו לסוגיא בסוכה לו ע"א דאיתא שם שיש אתרוג הכושי ויש אתרוג הדומה לכושי, עיי"ש. ורש"י שם פירש שאתרוג הכושי הוא אתרוג הגדל בארץ כוש והוא שחור, ואתרוג הדומה לכושי הוא אתרוג הגדל כאן אך הוא שחור והוא נדמה ודומה לאתרוג כושי. ואין רואים כלל מרש"י שלשון דומה משמעה קצת דמיון. ואולי צריך לומר שכוונת המשכנות יעקב לא היתה להביא ראייה לדבריו מפירש"י ז"ל, רק מעצם דברי הגמרא. והיינו שלא מסתבר למשכנות יעקב שיש מין אתרוג שהוא ממש בצבע של אדם כושי, אלא שהוא עמוק מאד מאד עד שאומרים עליו שכושי הוא, וצ"ע.

שוב ראיתי בספר חוט המשולש (סי' כג), שם נדפסה אותה תשובה של המשכנות יעקב (ידוע שתשובה זו של המשכנות יעקב נכנסה בטעות לתוך החוט המשולש אע"פ שעד השלשה לא בא, עיין בהקדמה לספר משכנות יעקב), שבמקום "דומה לכושי" כתוב "דומה לחרות". וגרסא זו נכונה מאוד, שבסוכה לב ע"א איתא שיש לולב שהוא חרות ויש לולב שדומה לחרות. וחרות הוא כנתקשה כעץ, ורש"י פירש דומה לחרות שהתחיל להתקשות ועדיין לא נעשה עץ. ולפי גרסא זו ראיית המשכנות יעקב נפלאה היא.

³⁰ מצות תכלת בזמננו (בתוך: משיכיר), עמ' 8 הערה 34.

ד. פירוש גופו דומה לים

רש"י פירש 'גופו' שהוא מראה גופו, והרמב"ם כתב "דומה עינו לעין הים" ו'עין' רוצה לומר איך הדבר נראה וצבעו, כמו "ועינו כעין הכדולח". ושני ביאורים נאמרו בזה, ושניהם נכונים.

המהלך הראשון הוא שגוף החלזון ירוק הוא ודומה לים שהוא ירוק. והיינו שנרתיק החלזון בטבעו נראה ירוק, וכל מי שרואה את החלזון אומר ירוק הוא, כזה:

ואף על פי שמראה הנרתיק הוא קרוב יותר ללבן, כזה: מכל מקום זה רק כשהוציאו אותו ממקומו והצבע הטבעי נתייבש ונפל ממנו. אך בחייו הטבעיים כך הוא נראה. ואותו הצבע הטבעי שנמצא עליו הוא צבע חזק מאוד, ואינו יורד

אפילו אם מברישים אותו הרבה במברשת, וזה בדוק ומנוסה ואין בו שום ספק.³¹ והנה חלזון המורקס נמצא בצבעים אחרים גם כן, אבל כפי הנראה, בארץ ישראל נמצא על פי רוב בצבע ירוק (וכן ראיתי בעצמי כשהלכתי לצוד חלזונות בארץ ישראל), וחז"ל דיברו על הרוב.

והנה צבע הים לפעמים כחול גמור ולפעמים נוטה הרבה לירוק, ולכן בהחלט שייך לומר על צבע ירוק שהוא דומה לים. והעירו שמצינו בירושלמי (ברכות פרק א הלכה ב) "והים דומה לעשבים ועשבים דומין לרקיע", ורואים שהים והעשבים והרקיע נקראו דומים. ובאמת יש קשר גדול בין צבע כחול לצבע ירוק, ולכן אולי אפשר לומר על דבר שהוא ירוק שהוא דומה לים אפילו במקום שהים הוא כחול. וראיתי מביאים שפירוש זה שגוף החלזון הוא ירוק כבר עלה על דעתו הגדולה של בעל חזון נחום (מרבתי של החיד"א), שכתב (בפירושו על המשנה ברכות א, ב): "וראיתי שכתב במלאכת שלמה וז"ל הר"ש שיריליו ז"ל פירש תכלת הוא

³¹ ואני בעצמי נסיתי להוריד הצבע ע"י מברשת עם זיפים של ברזל, ועם כל זה לא ירד הצבע. ובקובץ היכלא דנהורא (אות כד) כתב "איך יעלה על הדעת לפרש שהכוונה למצע הירקק שעל הנרתיק, והרי אין זה מראה 'גוף' הנרתיק כלל, אלא מראה חומר חיצוני הנדבק עליו באופן זמני, ונשטף במים", ואינו נכון במציאות.

דם דג חלזון שצבעה ירוק וירדי בלע"ז ע"כ. וק"ק שמדברי התוס' דפ' אלו טרפות שכתבתי שהוא מאב"י בלע"ז שהוא צבע הרקיע ועי' בפ' הר"י ז"ל, ונר' שהר"ש סיריליי ז"ל על **צבע הדג עצמו קאמר שהוא וירדני בלע"ז** ונתגלה לו מסוד ה' ליראיו".

והנה לא היה לבעל החזון נחום את פירוש ר"ש סירליו השלם ורק ראה מה שהביא המלאכת שלמה בשמו. ואנו שיש בידינו הפירוש הנ"ל ראינו שבאמת דעתו הוא שתכלת הוא וירד"י דהיינו ירוק (וזו סוגיא אחרת אשר אין כאן מקומה). אבל על כל פנים החזון נחום היה יכול לאסוקי אדעתיה שמראה גוף החלזון הוא ירוק, וכנראה לא היה קשה לו להתאים דבריו עם דברי הברייתא גופו דומה לים.

והרבה הקשו המפקקים על פירוש זה, אבל רוב קושיותיהם באות ממקום טעותם שסוברים שהברייתא הוא "דיני וסימני החלזון", אך כבר הוכחתי לעיל שזה אינו נכון.

אחת מהקושיות המפורסמות ביותר על המהלך הזה היא: איך ייתכן לקרוא לחלזון "גופו דומה לים" כשהצבע הוא רק דבר חיצוני ואינו חלק מעצם גופו.³² אך קושיא זו בטעות יסודה, שכן הוא לשון בני אדם בכל דבר צבוע בצבע, שקורים אותו על שם הצבע שנצבע בו. למשל אם יצבעו בית של ארזים בצבע ירוק, כולי עלמא יקראו לו הבית הירוק, אף על פי שעץ ארז אינו ירוק, ואף על פי שבמשך השנים מסתמא הצבע יפול ממנו.³³

קושיא אחרת שמקשים היא: איך ייתכן לתת סימן כזה כשמסתמא יש עוד הרבה בריות בקרקע הים המכוסות בצבע ירוק? אך אפילו לו תהא המציאות כך,³⁴ אין בזה קושיא, שכבר ביארתי שאין תכלית הברייתא לתת סימנים

³² תכלא דחלזון עמ' ט; הרב אליהו פלדמן (קובץ היכלא דנהורא) אות כד.

³³ ולמשל, בית נשיא ארצות הברית נקרא "הבית הלבן", לא מחמת החומרים שמהם הוא בנוי אלא אך ורק מחמת הצבע שצבעוהו בו.

³⁴ מה שבכלל אינו פשוט, שהרי המפקקים לא הלכו לצלול לתוך הים לראות אם טענתם נכונה. אך אני שמעתי מכמה נידחותי ימא שהלכו שם, שיש באותו מקום בארץ ישראל עוד מין חלזון שהוא חלק ולבן ואין שום דבר מתדבק בו.

מובהקים ומיוחדים לחלזון התכלת, וייתכן שתיאורים אלו קיימים בשאר בריות גם כן, ולא תהא עובדא זו מגרעת מהתכלית המכוון בברייתא.

דרך שני שפירשו "דומה לים" הוא על פי דברי הרמב"ן (בראשית א, י) שכתב שפירוש לשון ים הוא קרקע הים, וזו לשונו:

וקרא למקוה המים "ימים", כאילו הוא ים מים, לפי שקרקע המקוה נקרא ים, כדכתיב (ישעיה יא, ט) "כמים לים מכסים", וכן "ואת הים הוריד מעל הבקר" (מלכים ב טז, יז), כי מפני שהוא מקוה מים גדול ייקרא כן.

ובאמת כן מבואר גם בתרגום אונקלוס שם, שכתב "ולבית כנישות מיא קרא יממי", ודו"ק.

והנה חלזון הפורפורה שעושים ממנו תכלת תמיד נראה כמו המקום שנמצא

שם בקרקע הים, ומראהו מתערב בקרקע הים, כזה:

וכך מראה חלזונות הנדבקים לסלע מהים שהוציאו מן המים:

על פירוש זה הקשו שאכן בלשון המקרא מצינו שלשון ים הוא קרקע הים, אבל בלשון חז"ל לא מצינו כן. אך אין זה נכון, שכן מפורש במשנה במסכת כלים (פרק טז משנה ג)³⁵ "ים נפה וכברה" – הרי שהכלי עצמו נקרא ים (וכמו הים שעשה שלמה, שממנו הביא הרמב"ן ראייה ליסודו).

ויש מקשים הבל על שני הפירושים הללו, וטוענים שבגמרא מנחות לעיל (מג ע"ב) אמרו "תכלת דומה לים", ושם המשמעות שהוא כחול, ואיך שייך שבשני דפים סמוכים בגמרא מנחות יש למילת ים שני פירושים, באחד כחול ובשני ירוק

³⁵ תודתי לר' מרדכי פאסט שהעיר מזה.

או קרקע הים. והא טענה ליתא כלל ודברים של בלכול הם. שהרי היא כאילו יש לעשות גזירה שוה או היקש או סמוכין בשתי ברייתות שאינן מובאות זו אחר זו אלא בהפסק יותר מעשר שורות, ואחת היא ברייתא דרבי מאיר והשנית סתם ברייתא. יתרה מזו, מצינו אפילו שלמילה אחת יש שתי משמעויות בשני מקומות באותה ברייתא כשהיה צורך לכך. כדאיתא בזבחים (נו ע"ב): "תניא כוותיה דרבי יוחנן: קדשים הנאכלין ליום אחד מחשבין בדמן משתשקע החמה, ובבשרן ובאימוריהן משיעלה עמוד השחר. קדשים הנאכלין לשני ימים ולילה אחת מחשבין בדמן משתשקע החמה, ובאימוריהן משיעלה עמוד השחר, ובבשרן משתשקע החמה של שני ימים." ובתוספות שם (נו ע"א ד"ה מנין) כתבו בשם ר"ת שלשון "משתשקע החמה" בסוף הברייתא גבי אכילת קדשים משמעה צאת הכוכבים, ובשאר הברייתא פירושה תחילת השקיעה, עיי"ש.³⁶

ויש מרבים הבל ומוכיחים מגירסא משובשת ברמב"ם בהלכות ציצית (פרק ב הלכה ב) "חלזון והוא דג שדומה עינו לעין התכלת", שגוף החלזון צריך להיות כחול. אך כבר תיקנו הגירסא בדפוס פרנקל על נכון: "דומה עינו לעין הים". ויש ראיות גמורות לזה, שכן הובאו דברי הרמב"ם בהרבה הראשונים (ספר החינוך מצוה שפו; סמ"ג עשין כו; רבינו בחיי במדבר טו, לח; ספר המאורות;³⁷ מהר"ז בינגא עמ' עב), וכן נמצא הגירסא הנכונה בספר שהרמב"ם עצמו חתם עליו בחתימת יד קדשו שהוגה מספרו. אך הם סוברים שהאלמנה והאחים ראם או הנכרי דניאל בומברגי או הבאים ביניהם הם הם פוסקי הדורות ולהם לבדם נמסר מן השמים הזכות לקבוע אמיתות דברי רבותינו הראשונים, ואין הרמב"ם עצמו עוד בעה"ב על דבריו כיון שמשך קולמותו מן הספר.

אך קושיא אחת ויחידה יש שהיא באמת הערה נכונה וראוי לעמוד עליה. והוא שבמסכת ציצית שנינו: "חלזון למה הוא דומה? בריאתו דומה לדג, וגופו דומה

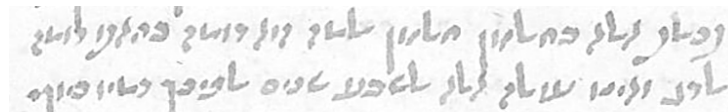
³⁶ שמעתי מהרב משה ניסן אברמציק.

³⁷ כן הוא בספר המאורות על הלכות ציצית כת"י (הוא כת"י יחיד בעולם). ובטעות נעתק בספר המאורות הנדפס (עמ' שעד) כמו דפוס הרמב"ם המשובשים, ומזה נתרבב טעות בספר שינויי נוסחאות של מהד' שבתי פרנקל שציטטו שספר המאורות גורס 'לעין התכלת'. תודתי להרב מרדכי האניג שבירר זה.

לרקיע, ואינו עולה אלא לשבע שנים, לפיכך דמיו ביוקר". הרי מפורש שם שדומה לרקיע. וזה אינו מסתדר כלל עם הפירוש השני דלעיל שהחלזון דומה לקרקע הים. אך בדוחק קצת³⁸ אפשר לגרסת מסכת ציצית להסתדר עם הפירוש הראשון שהוא ירוק כים, שהרי כבר הבאנו שצבע ירוק וצבע כחול קרובים זה לזה, ואם כן לא יהיה קשה כל כך אם דבר ירוק נקרא דומה לרקיע, וכבר אמרו בירושלמי שעשבים דומים לרקיע.

וקרוב הדבר שיש להגיה³⁸ הגרסא במסכת ציצית ולהתאימה לגרסת תלמודא דידן. וגרסת מס' ציצית כבר חשודה בטעות סופר, שהרי מיד אחרי זה אמרו שם שעולה לשבע שנים, ובגמרא דידן אמרו שבעים שנה.³⁹

אחרי כתבי כל זה, הראוני כתב יד אחד של מסכת ציצית שכתוב בו כזה:
...תכלת אלא בחלזון, חלזון למה הוא דומה, בריאתו דומה לדג, וגופו עולה אלא לשבע שנים, לפיכך דמיו ביוקר.

ודבר זה אומר דרשוני.⁴⁰³⁹

³⁸ וידועים דברי החת"ס.

והנה לפני כמה שנים שאלתי את דודי הגאון האדיר רבי ישראל הלוי בעלסקי זצוק"ל על כך שאין האמור במסכת ציצית תואם עם חלזון המורקס. ולא היה לו תירוץ טוב באותה שעה, אך הקושיא לא הפריעה לו באמרו שלמעשה יש ראיות גדולות שהמורקס הוא חלזון התכלת.

³⁹ והנה בתשובת הרב דניאל קליינמאן שנדפסה בסוף קונטרס חלזון התכלת במשנת הראשונים (עמ' סח), האריך שאסור להגיה הספרים בלי ראיה גמורה, וסיים וכתב "ויעו' רמב"ן בבא מציעא כג ע"ב (ד"ה הכי כתוב) ומג ע"א (סוד"ה ואי)". ולשון הרמב"ן הוא: "ולא ראיתי לנוסח שכתוב בה כך ואין שומעין למגיהי ספרים", "ומגיהי ספרים הגיהו וכו' וזו עבירה גמורה ולייטי עלה רבנן כל מאן דמגיה ספרים מדעתיה דנפשיה יהא ויהא".

והנה הראיות שהמורקס הוא החלזון הן ראיות גמורות, והרי גם לדברי הרב קליינמאן מותר להגיה אם יש ראיות גמורות ואין כאן לטותא דרבנן קמאי. ובפרט שאין המדובר כאן בגרסא בתלמוד בבלי, אלא במסכתות קטנות שבדרך כלל אין סומכין עליהם (ועיין בהערה הבאה). ובר מן דין, כל בר בי רב דחד יומא יודע שהכל לפי הענין, ומצינו תמיד לרבנן קמאי ובתראי שהגיהו את הספרים בכמה מקומות ולא חשו ללטותא.

וכיון דברמב"ן עסקינן, חשוב לציין לדברי הרמב"ן (עמ"ס חולין, נספח בענין סימני עופות, נדפס בדף סה ע"א בהוצאת מכון מערבא) שהאריך וכתב "אחר שכתבתי בהלכות העופות פי' מקצת הראשונים ז"ל וראיתי דרכי כולם חזרתי לבדוק בעופות", וכתב באריכות איך שתפש כמה מיני עופות, ועל פי בדיקותיו דחה דברי רש"י ודברי ר"ת. ובתוך דבריו כתב "ולפי שאין אנו יכולין להכחיש דברים הנראים לעינים אנו חוזרים על כרחנו לאחוז דרך הרב ר' משה בר' יוסף ז"ל שכתב בתשובותיו וגם הוא כתוב בספר המאור שהוא מפרש משנתנו כפשוטה וכמשמעה... והרב הזה ז"ל אינו גורס אם כן שאר עופות טמאין דכתב רחמנא למה לי ונילף משאר עופות טמאין, אלא כך גירסתו ונגמר מתורין אם כן עורב דכתב רחמנא למה לי, ואפשר שנכתבה הגרסא בספרים אם כן שאר עופות טמאין למה לי וכו' משטתו של בעל הלכות כמו שנכתבו הרבה בגמ' מלשון מר רב יהודאי גאון, וכן מצאתי נוסחאות ישנות של ספרד כגירסת הרב ז"ל".

הרי שהרמב"ן סמך על בדיקות במציאות להכריע בין הראשונים וגם להכריע הגרסאות. ואף אי נימא שיש חילוק, ששם הגרסא השנית כבר היתה קיימת קודם לכן אבל במסכת ציצית לא מצינו חילוקי גרסאות, מכל מקום מצינו שגרסת מסכת ציצית חלוקה מגרסת תלמודא דידן. ועיין עוד שם ברמב"ן שכתב "ושב בדקתי הזויר והוא העוף השחור הנקרא ממש כך בלשון ערבי... ולפי הבדיקה הזו נראה שיש שיבוש בנוסחאות שגורסות בזויר מפני שיש לו זפק ובסנונית לבנה מפני שקורבנו נקלף אבל נגרוס בזויר מפני שקורבנו נקלף". הרי שהגיה הספרים מכח בדיקותיו וגם מכח דמיון לשונות ללשון הערבי גם בלי יסוד מקודמיו.

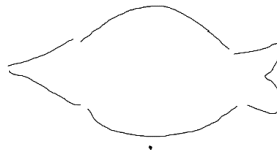
⁴⁰ ואעתיק כאן דברים מתוך הקונטרס "אורו של תכלת", וזו לשונו:

במסכת ציצית נשנית ברייתא זו בגרסא אחרת, ושם איתא "חלזון למה הוא דומה בריאתו דומה לדג וגופו דומה לרקיע וכו'". והנה ברור שברייתא זו היא אותה ברייתא ממש המובאת בש"ס דילן **במסכת מנחות מד ע"א**, ואם כן צריך לדעת איזו גרסא נכונה, "גופו דומה לים" או "גופו דומה לרקיע". והנה התלמוד בבלי היה מצוי בכל מקומות שבעולם והיה ביד כל החכמים לכל אורך הדורות, ובכל מהדורות התלמוד בבלי שבידינו – הן ממדינות אשכנז, הן ממדינות ספרד, הן ממדינות תימן – הגרסא היא "גופו דומה לים". מה שאין כן מסכת ציצית נמצאה רק אצל יחידים (ואף רבינו הגר"א שהשתדל להשיג כל ספרי חז"ל לא היתה בידו מסכת ציצית, כמו שהעיד בנו הגאון ר' אברהם בספר רב פעלים), ונדפסה לראשונה **בשנת תרי"א** בפרנקפורט על ידי ר' רפאל קירכהיים, **ובהקדמתו שם** העיד על השיבושים שהיו בכת"י שלו שנעשו על ידי המעתיקים, וכתב: "אבל בארבע מסכתות הראשונות אשר לא יצאו עוד לאור עולם לא שלחתי את ידי להוסיף או לגרוע אף אות אחת **והדפסתי אותן במומיהן ובכתמיהן**". **ובהקדמה לספר נחלת יעקב** על המסכתות קטנות (לא היתה בידו מסכת ציצית, אבל מה שכתב לענין מסכתות קטנות אחרות כמובן שייך גם במסכת ציצית) כתב: "ואם ראיתי שבמסכתות הללו סותרים לתלמוד שלנו יגעתי מאד ליישבם ולתקנם בתיקון הלשון כדי שלא יהיו מתנגדים לש"ס... ואחרי כל הדברים והאמת האלה נראה ברור שאכן גם במסכת ציצית צריכים לתקן הגרסא ולהשוותה לגרסת הש"ס דילן "גופו דומה לים", ועכ"פ בודאי אי אפשר כלל וכלל להקשות קושיא מהגרסא הנמצא במסכת ציצית "גופו דומה לרקיע" על התכלת הנעשה מחלזון הפורפורא.

ה. פירוש ברייתו דומה לדג

רש"י (ע"פ השיטה מקובצת, וכן הוא בספר מהר"ז בינגא עמ' פח, וכן הוא בכת"י) פירש ש'ברייתו' משמעה תבנית דיוקנו. ולשון 'תבנית', כמו תבנית זכר ונקבה, תבנית כל עוף, תבנית המשכן ותבנית כל כליו, ו'דיוקנו' משמעו שנראה כמו אותו הדבר שמחשבין עליו, ובלשון חז"ל תמיד אומרים "דיוקנו" כשאדם רואה דבר מסוים במראה ולא באמת בעיני בשר.

וכאן פירושו שחלזון התכלת הוא חלזון שתבניתו כדג, וחלזון כבר ידענו שהוא בעל החיים הקרוי באנגלית snail, ואם כן מוכרח שרוצה לומר שחלזון זה – חלזון התכלת – הוא חלזון שהתבנית שלו הוא כדיוקן של דג. ודבר זה תואם ממש להפליא עם חלזון המורקס טרונקולוס, שתבניתו דומה ממש לתבנית של דג רגיל. כשמסתכלים בו רואים להדיא צורת הראש, צורת הגוף, וצורת הזנב של דג.

צורת דג, חלזון או שניהם?

בתמונה משמאל רואים שנראית כמורקס צורה זו משני צדדיו, אלא שבצד זה בולט גם כן פתח הנרתיק. והנה כדי לומר על החלזון שתבניתו דומה לדג באמת בעינינו רק שיהיה דומה לו מהצד שלמעלה, אבל מעלה יתירה יש בפורפורה דידן שרואים בו צורת דג גם מלמטה.

מיני חלזונות אחרים:

ויש מקשים איך אפשר לומר שיש צורה לדג,⁴¹ הרי "כל שבים מין דג הוא כל דמות שיהיה לו".⁴² אך נראה פשוט ומוכרח מיניה וביה שכוונת ברייתא זו לדג טהור ורגיל, דאם לא כן לא אמרה הברייתא כלום ודו"ק.

ואין זה סתירה לכלל שכל שבים נקרא דג, דנראה שיש שם דג כללי ויש שם דג פרטי.⁴³ ושם דג כללי כולל כל דבר ואפילו בעלי קונניה או דגי כוכב או דיוניון ועכבר שבים.⁴⁴ וכל מקום לפי עניינו מתפרש, למשל בפסוק שכתוב "תבנית כל דגה" (דברים ד, יח) מסתבר שכולל כל דבר שבים, אבל כאן הדבר מוכרח מעניינו שאי אפשר לפרש כן.

והנה דברי רש"י (שפירש ברייתו – תבנית דיוקנו) ברורים ואין טעם או סיבה להשתמש מדברי רש"י. אבל אף על פי כן לכאורה נראה שהרמב"ם לא פירש כן, שהרי הרמב"ם כתב שהחלזון "הוא דג שדומה עינו לעין הים" (הלכות ציצית ב, ב), ונראה שזה על פי דברי הברייתא "גופו דומה לים" והשמיט "בריתו דומה לדג", וצ"ע. אך אפשר לומר שהרמב"ם פירש אחרת מרש"י, ולדעתו "בריתו דומה לדג" מתפרש רק שדר בתוך המים כדג אף על פי שאינו דג רגיל, והרמב"ם כתב "והוא דג", שמשתמש בלשון הכללי של דג הכולל כל אשר במים, וכוונתו לדברי הברייתא הללו.⁴⁵

⁴¹ כולו הפך לבן טהור, עמ' 63.

⁴² לשון הגר"א באלהו רבה מסכת כלים פרק י משנה א.

⁴³ כעין זה מצאתי במלבי"ם בפרשת שמיני (התורה והמצוה אות 10) שהאריך לבאר שלשון 'חיה' מתפרש בכל מקום לפי עניינו. לפעמים לשון 'חיה' כולל כל דבר אשר נשמת רוח חיים בו, ולפעמים כולל חיה ובהמה לאפוקי עוף, ולפעמים כוונתו רק חיה לאפוקי בהמה. ונראה שכן הוא גם כן לענין מילת 'דג'.

שוב מצאתי כזה בהקדמת הרמב"ם לפירוש המשנה, וזו לשונו: "ושמא יחשוב החושב שענין קריאת שם הסדר סדר טהרות וקרא שם מסכת ממנו טהרות שהוא תפיסה על המחבר, ואנו אומרים שאינה תפיסה אצל חכמי ההגיון שהם קוראין המין הפרטי בשם המין הכולל אותו".

⁴⁴ עיין בספר סדרי טהרות (דף קי ע"ב תוס' ד"ה עצמות) שהוכיח כדברי הגר"א דלעיל מדברי רש"י בחולין קכו ע"ב ד"ה עכבר שבים.

⁴⁵ אלא שצריך ביאור למה הברייתא נקטה לשון פרטי של דג והרמב"ם נקט לשון כללי של דג אם שניהם אומרים אותו דבר (יש להדגיש שזו קושיא על הרמב"ם שכתב דלא כלשון הגמרא, ואינו

ו. פירוש ועולה אחד לשבעים שנה ושאר דברי הברייתא

ברש"י מבואר שהלשון "לפיכך דמיו יקרים" קאי על "ועולה אחד לשבעים שנה". וכבר כתבתי לעיל (סוף חלק א') דלכאורה נראה שכל הדברים עד סוף הברייתא הם ענין אחד - שדמיו יקרים מפני ההיצע והביקוש. אך צריכים לעיין מה הפירוש הפשוט של העלייה הזו אחד לשבעים שנה. ויש ג' דברים שצריכים בירור. א. לאיפה הוא עולה? ב. האם אפשר להשיגו שלא בשעת העלייה? ג. מה פירוש "שבעים שנה"? האם הוא נס או טבע? והאם שאר דברים עולים עמו?

א. לאיפה עולה החלזון – האם הוא עולה לפני הים או לשפת הים או לרום ההרים או שמא עולה לרקיע?

רש"י במנחות על אתר כתב "ועולה – מן הארץ". וצריך עיון שכן בכל מקום בראשונים מבואר שהחלזון נמצא בים (וכן מבואר לכאורה בזוה"ק), ואין כתב רש"י עולה מן הארץ?⁴⁶ וכן מבואר בדברי רש"י עצמו בחמשה מקומות שהחלזון הוא כמין דג או שהוא עולה מן הים.⁴⁷ ועיין בש"ס עוז והדר שהביאו מכת"י הגרע"א זצ"ל (והגרע"א מביא מן הקרבן נתנאל) שמגיה בדברי רש"י "ועולה על הארץ". וברש"י (מגילה ו ע"א) כתב שעולה על ההרים, והנה בחלקו של זבולון ההרים יוצאים מן הים, כלומר שיש הרים ממש על חוף הים, ואם כן נראה שזו כוונת רש"י, שיוצא מן הים על הארץ ועל ההרים הסמוכים לים. ואולי

קושיא על הפורפורה). ועוד יש להעיר שלכאורה אי אפשר לפרש כן לפי מה שכתבתי במקום אחר שאפשר שלדעת הרמב"ם עצם משמעות המילה "חלזון" הוא חומט של ים. אך לפי מה שביארתי שתכלית הברייתא היא לומר תיאורים אמיתיים כדי שנבין מזה איזה רמז, לא קשה כל כך, שאולי אף על פי שפשוט שלשון חלזון משמעה חומט של ים, מכל מקום רצו חז"ל להדגיש זה ביותר שהוא חי במים כדי שנבין את הנרמז בזה.

⁴⁶ ובנו של הנודע ביהודה (רבי שמואל לנדא, בעל שיבת ציון) בתשובתו שנרפסה בספר נודע ביהודה מהדורא תנינא (או"ח סי' ג) רצה לחדש מכח זה שלדעת רש"י החלזון הוא תולעת של הארץ ואינו מין דג, אך במחכ"ת דבריו אינם נכונים.

⁴⁷ שבת עד ע"ב ד"ה צדי חלזון; מגילה ו ע"א ד"ה על ידי חלזון; בבא מציעא סא ע"ב ד"ה קלא אילן; סנהדרין צא ע"א ד"ה חלזון; חולין פט ע"א ד"ה שהתכלת דומה לים.

מקורו של רש"י⁴⁸ מהספרי בפרשת וזאת הברכה שכתוב שם על מקום החלזון "יש מקום בים שמוטל בהרים", או שהבין מן הגמרא עצמה במגילה שם שהחלזון עולה להרים.⁴⁹

היוצא מזה שהחלזון יוצא מן הים אל הארץ (או ההרים) אחד לשבעים שנה.

ב. האם אפשר להשיג את החלזון שלא בשעת העלייה?

יש לעיין האם רק בשעת העלייה אפשר להשיג את החלזון מן ההרים אבל מתוך הים אי אפשר, או שמא גם מתוך הים ניתן לצוד את החלזון כל ס"ט שנה. ויש להוכיח משני מקומות בגמרא במסכת שבת (כו ע"א; עד ע"ב) שבהם הוזכר הענין של "צדי חלזון", שהיו צדים את החלזון מתוך הים. שהרי כשהחלזון עולה ליבשה אין צריך אלא ליקוט, שהרי החלזונות אינם במקומם הטבעי והם ניצודים ועומדים לכולי עלמא, וגם אין צורך ברשתות (שהוזכרו בדברי רש"י בשבת עד ע"ב) כדי ללקטם מן היבשה. וכן כתב בשו"ת הרדב"ז (סי' תרפה) להוכיח מהגמרא הנ"ל (שבת כו ע"א) שהדרך לצוד את החלזון מתוך הים בלי שום עלייה.

ג. ועדיין צריכים אנו למודעי האם עולה ממש בדיוק אחד לשבעים שנה או שיש פירוש אחר בזה, ומה מהות העלייה הזאת? והנה לא שמענו על שום בריה שבעולם שעולה מן הים אחד לשבעים שנה באופן מדויק. וניתן לומר כמה אפשרויות, וארבע חיון רברבן סלקן מן ימא שנין דא מן דא.

⁴⁸ שמעתי מהרב משה אפרים אינדיק.

⁴⁹ עיין בקונטרס שמח זבולון שהבאתי ביאור בזה בשם הרב דוד אנגלנדר, שאיתא בגמרא מגילה שם שאמר זבולון "לאחיי נתת להם שדות וכרמים ולי נתת הרים וגבעות, לאחיי נתת להם ארצות ולי נתת ימים ונהרות. אמר לו: כולן צריכין לך על ידי חלזון, שנאמר עמים הר יקראו". ומשמע בגמרא שטענת זבולון היא שאין פרנסה בהרים ובימים של חלקו, ועל זה באה תשובת הקב"ה שאינו כן, אלא הים וההר דווקא הם מקור פרנסתו. והיינו שהחלזון יוצא מן הים אל ההר. ועיי"ש עוד בשמח זבולון בארוכה.

- א. חלזון התכלת הוא המין היחיד שעולה אחד לשבעים שנה. אך מאז היגנוזו שוב אינן עולה, וזה הטעם שלא ראינוהו עולה וגם לא ראינו ולא שמענו משום בריה אחרת שעולה כך.
- ב. רק בזמן הבית היה עולה אחד לשבעים שנה, אבל מאז שנחרב בית א-להינו פסקה העלייה הזו.
- ג. החלזון באמת עד היום הוא עולה אחד לשבעים שנה. ואם הפורפורה הוא החלזון אז הוא באמת עולה כנ"ל, ולא ראינו אינו ראייה, ובאמת עלה ועולה ויעלה, ורק אנו לא זכינו לראותו ולשמוע אודותיו.
- ד. אפשר לומר קרוב למהלך השלישי, ורק להוסיף ביאור שלשון "שבעים שנה" אינו שבעים שנה באופן מדויק, אלא הכוונה לזמן מרובה מאוד. והרי הוא כמו שאומר "פעם אחת בחיים", שהרי ימי שנותינו בהם שבעים שנה, ולכן השתמשו חז"ל בלשון "שבעים שנה" כדי לומר המושג הזה של "פעם אחת בחיים". וכזה שמעתי בפירוש מפי קדשו של דודי הגאון האדיר רבי ישראל בעלסקי זצוק"ל כשנשאל על פירוש גמרא דידן ואמר: "שבעים הוא רק מספר שנוקט הגמרא ורצה לומר הרבה שנים, ויכול להיות חמישים או עשרים או מאה, וכן הוא הדבר אצל [המורקס]" (העתק ותרגום מדויק מדבריו מתוך הקלטה).
- והנה המהלך הרביעי הוא המחזור, ויש להוכיח מכמה דוכתי ששבעים שנה בלשון חז"ל הוא לאו דוקא, וכדברי דודי זצוק"ל.
- "ואמר רבי אלעזר משום רבי יוסי בן זמרא כל היושב בתענית בשבת קורעין לו גזר דינו של שבעים שנה" (ברכות לא ע"ב).
 - "כל המנבל פיו אפילו חותמין עליו גזר דין של שבעים שנה לטובה הופכין עליו לרעה" (שבת לג ע"א).
 - "אמר רבי יוחנן כשם שהזית משכח לימוד של שבעים שנה כך שמן זית משיב לימוד של שבעים שנה" (הוריות יג ע"ב).
- בכל אלו המקומות, לכאורה פשוט שהכוונה לחייו של אדם ולא למספר שבעים דוקא, ואם כן נראה שגם כאן הכוונה כן, שהוא דבר נדיר מאד, שרק פעם בחיי אדם החלזון עולה.

ותופעה זו שחלזונות עולים מהים לעתים נדירות היא דבר ידוע בעולם. ושמענו שכן קרה באמת במקומות שונים ברחבי העולם, שע"י איזו סיבה טבעית עלו החלזונות מהים אל החוף, אלא שהוא דבר נדיר מאוד.

דבר זה אינו צריך להיות רק ע"י רוח סערה משונה כמו הוריקן, אלא יש גם סיבות אחרות הגורמות לעליית חלזונות. לדוגמה, בשנת 2008 במדינת פלורידה שבארה"ב, עלו פתאום הרבה חלזונות מהים ביום רגיל, והיה לפלא בעיני הרואים שמעולם לא ראו דבר כזה,⁵⁰ והחוקרים אמרו שזה קרה מפני שינוי

⁵⁰ כך תואר בעיתונות (Herald Tribune, "Unusual conditions cover beach with shells" 12/03/2008 = <http://www.heraldtribune.com/article/LK/20080312/News/605207803/SH/> מתורגם מאנגלית):

"שילוב נדיר של תנאי ים ומזג אוויר שטף בימים האחרונים רכיכות לאורך חופי האזור, והותיר רצועה עבה של בעלי חיים ימיים על החול. בחוף סהר, ציפורים באו לארוחות קלות ועשרות צידי צדפים התכופפו, ממלאים שקי מכולת, דליים וחולצות טריקו מאולתרות באוצרות. מדענים במכון לחקר דגים וחיות בר בפלורידה אומרים כי מדובר באירוע נדיר אך טבעי. הם משערים שהמים העמוקים והקרים – קרים יותר ב-9 מעלות בערך – זרמו לאזורים רדודים יותר, ופגעו ברכיכות. ואז, רוחות כבדות שליוו לאחרונה חזית קרה דחפו אותם לחוף. "מה שהמים הקרים עשויים לעשות זה לשחק אותם כך שהם לא באמת יכולים להחזיק את עמדתם בצורה טובה", אמר ביל ארנולד, מדען מחקר בשירות הדגה וחיות הבר. "אז הם חשופים יותר. נוסף על כך אתה מקבל את אירוע גל הרוח הזה, וזה נוטה לדחוף אותם עד החוף".

עליית מים עמוקים במפרץ יכולה להיגרם מכמה סיבות שונות, כולל שינויים בלחץ האטמוספרי, רוחות או תנועת זרם הלולאה שנמצא מול החוף...

קפלן אמר שהוא ביקר באזור ב-40 השנים האחרונות. "מעולם לא ראיתי את החוף בצורה כזו."

החוקר המצוטט, ביל ארנולד, כתב לרב דוד אהרנין שהדבר יכול לקרות גם בים התיכון (מתורגם מאנגלית): "מכיוון שזה היה אירוע חריג אך טבעי, לא נערכה חקירה יסודית. קביעה מה בדיוק גרם לאירוע התמונה ופליטת הצדפים והחיות כתוצאה מכך על החוף תהיה תהליך מורכב ויקר. אם האירוע אכן נגרם על ידי עליית מים קרים באזור, אותו הדבר יכול להתרחש בכל מקום שבו עליית מים קרים היא תכונה של מים הקרובים לחוף. אבל יש לנו גאות אדומה (פריחת אצות פוגענית) גם לאורך החופים המערביים שלנו בפלורידה. אף על פי שלא זוהה גאות אדומה, ייתכן שאירוע פריחת אצות פוגענית התרחש מתחת לפני הקרקע, ואם כן אז הוא גם יכול היה לתרום לאירוע כזה. אני יודע שגם הים התיכון חווה פריחת אצות פוגענית. לכן, הייתי אומר שזה אפשרי שאירוע כזה יכול להתרחש באזור שלכם".

בקריירות המים, ומפני זה החלזונות לא יכלו להתדבק בקרקע הים כהרגלם, ולכן מיד נזרקו.⁵¹

ונראה שכעין זה קורה גם כן בחלזון התכלת באופן נדיר מאוד, ומפני שארץ ישראל לא נתיישרה כל כך עד דורנו והדור שלפנינו, לכן לא שמענו על התופעה, אבל אין ספק שאפשר שיקרה דבר זה אף בזמננו.

ואין הביאור בזה שרק אפשר לצוד את החלזון אחד לשבעים שנה וביני צריכים להמתין עד העלייה הבאה. אלא כל זמן שאין החלזון עולה, הדרך היא לצוד אותו מתוך הים, כמו שהבאתי לעיל שהוכיח הרדב"ז מלשון הגמרא "אלו צדי חלזון" שבדרך כלל צדו את החלזון מתוך הים ולא עלה ליבשה.

והנה כבר הקדמתי שרש"י ביאר שזה שעולה אחד לשבעים שנה הוא הטעם שדמיו מרובים. והביאור בזה הוא כנ"ל, שעיקר מקום החלזון הוא בים, ושם קשה להשיגו כיון שנמצא בעומק קרקע הים וצריכים לזה רשתות מיוחדות, ויש בזה טרחה וסכנה עצומה.⁵² ולכן אין בנמצא כל כך חלזונות לספק לכל אדם, ומיעוט ההיצע גורם ליקרותו. ועיקר הענין של "ועולה אחד" הוא להדגיש שבשנים כתיקונן אינו עולה, וכלשון המסכת ציצית "ואינו עולה אלא", וכמו שכתב גם רש"י על אתר: "שאינו עולה אלא אחת לע' שנה דמיו יקריין".

⁵¹ לדיווחים על התרחשויות דומות במקומות אחרים בעולם ראה:

http://www.silive.com/news/index.ssf/2008/07/bizarre_shellfish_occurrence_b.html

<http://www.thebigwobble.org/2017/03/millions-of-dead-shellfish-wash-ashore.html>

⁵² וכן העיד הנכרי פליניוס (Book XXII, Ch. 3): "אנחנו יודעים גם שמצמחים מופקים צבעים נהדרים לצביעה... אנשי גאליה שמעבר לאלפים מפיקים את הפורפורה והקונצ'יליה, ואת כל שאר הגוונים, על ידי שימוש בצמחים בלבד. אין להם סיבה לחפש את המורקס בקרקעית הים... וגם אין להם סיבה ללכת לחפש בעומקים שלא חדר אליהם עוגן... הם מלקטים את צבעיהם תוך עמידה על קרקע יבשה, בדיוק כמו שאנו מלקטים את גידולי התירס שלנו. אמנם חיסרון אחד גדול בהם, שהם נשטפים מהבגד; אלמלא זה, ליוקרה היו אמצעים לכסות את עצמה בפאר גדול עוד יותר, או לפחות במחיר של סכנה פחותה".

ולפי זה יכול להיות שיש כמה מיני חלזונות שעולים אחד לשבעים שנה. וכשחלזון התכלת עולה, גם ערב רב של שאר מיני חלזון עולה עמו.⁵³ ולא כתוב וגם אין רמז בברייתא לכך שרק חלזון התכלת עולה אחד לשבעים שנה ולא שום שאר מין חלזון. אלא עיקר הענין הוא רק להדגיש שצריך לירד לעמקי הים להשיג החלזון ולפיכך דמיו יקרים, כיון שבאופן רגיל אינו עולה.

⁵³ ולפי מה שנתבאר לא קשיא מידי מה שהאריך להקשות בכולו הפך לבן טהור (עמ' 70-71) שאם הפורפורה, שהאריכו ספרי אוה"ע הקדמונים בכל פרטיו, יש לו תופעה כזו, למה פרט חשוב זה נשמט מכתביהם במקום שהאריכו (וכן הקשה בחשובת הרב דניאל קליינמאן שנדפס בקונו' חלזון התכלת במשנת הראשונים עמ' סט). ולהנ"ל לא קשיא מידי, שאין זה דבר מיוחד בטבעו של הפורפורה.

שוב הקשה שסימני החלזון מיוחדים לחלזון התכלת, ובסער כזה מסתמא עולים כמה מיני דברים מתוך הים, ואם כן אין כאן סימן מיוחד לחלזון התכלת. ולפי מה שנתבאר, מלבד שאינו נכון שסימני החלזון הם סימנים מיוחדים, הרי כל מטרת חלק זה של הברייתא ע"פ רש"י הוא לבאר הא שדמיו יקרים, וזה באמת נתבאר להפליא. ואם ערב רב עולה אתו, אין לזה נפקא מינה אצלנו. עוד הקשה בכולו הפך לבן טהור (עמ' 65-66) שבכל מקום שהוא מדבר על החלזון רש"י כותב שהוא עולה אחד לשבעים שנה (או שהוא עולה מן הים להרים) וברור מזה שאצל רש"י היה זה סימן מובהק. והנה אין בכח דיוקיו בדברי רש"י ברחבי הש"ס לדחות מה שמפורש ברש"י על אתר שאין זה סימן מובהק אלא הוא ביאור למה דמיו יקרים. וגם כשנתבונן ונעמיק בכל דברי רש"י ברחבי הש"ס, נראה שהדברים תואמים עם מה שביארתי הדברים ע"פ רש"י כאן. א. רש"י בשבת עד ע"ב ד"ה צדי חלזון היה צריך לכתוב שעולה אחת לשבעים שנה כדי לבאר למה היו צריכים לצוד אותו, והיינו שכל ס"ט שנה צריכים לצודו כיון שבדרך כלל אינו עולה וכמו שנתבאר. ב. רש"י במגילה דף ו' ע"א רק כתב שעולה מן הים להרים, ולפי מה שביארתי בקונטרס שמח זבולון, אין לזה שום קשר עם הגמרא של שבעים שנה, שלא הוא ענין שיוצא מתוך הסוגיא עצמה שם והוא חלק מביאור אותה סוגיא, עיי"ש. ג. רש"י בבבא מציעא סא ע"א ד"ה קלא אילן כותב שהוא עולה אחת לע' שנה מפני שהוא נוגע לביאורה של אותה סוגיא, ששם מבואר שיש יצר הרע לעשות קלא אילן במקום תכלת, והטעם הוא מפני שתכלת דמיו יקרים, וזה שעולה רק אחת לע' שנה הוא הטעם שדמיו יקרים וכמו שכתב רש"י עצמו. ד. רש"י בסנהדרין צא ע"א – באמת אין לי ביאור למה היה צריך לכותבו שם, אך דברי רש"י שם בלאו הכי יש בהם כמה תמיהות, ועיין בדברי הנודע ביהודה שהבאתי בתחילת מאמרי על הספרי (נדפס בקובץ "והיה לכם לציצית" שנת תשע"ה). ה. רש"י בחולין פט ע"א – גם כן אין לי ביאור למה היה צריך להביא ענין ע' שנה שם, ור' יהושע ינקלביץ הראה לי כת"י של רש"י שחסר בו תחילת דברי רש"י שכ' שעולה א' לשבעים שנה (וגם חסר בו הא דכתוב בדפוסים שמראית דמו דומה לים, והתחלת דברי רש"י הוא שהתכלת דומה לים וים אנו רואים שדומה לקיע וכו').

ובספר נר ערוך (בתוך ספר משנת יעקב, עמ' שעא) עמד על פירוש זה אדעתא דנפשיה בלי כל קשר לחלזון הפורפורה, וזו לשונו:
 וחלזון שהוא דג הים המיוחד לצביעת התכלת המוזכר בש"ס מנחות, הוא באמת עולה על המים רק פעם אחת לשבעים שנה (כלומר לזמן מרובה) ע"י איזו סיבה, וזולת זה הוא נטמן בנקיקי סלעי הים ולפיכך דמיו יקרין.

ויש שטענו⁵⁴ שמכאן משמע שאין הפורפורה חלזון התכלת, שהרי טעם יוקר הפורפורה הוא מטעם אחר לגמרי, והוא שיש בכל פורפורה רק מעט צבע, וכדי לצבוע בגד מהפורפורה צריכים אלפי חלזונות. ובברייתא זו נתנו טעם אחר לגמרי ליוקר החלזון, שעולה אחד לשבעים שנה.
 אך טעות יסודית יש בטענה זו,⁵⁵ שהעובדא שיש רק מעט צבע בכל פורפורה אינה הסיבה שדמיו יקרים, שהרי היה להם עבדים לעזור להם בעבודת הצידה והפציעה והצביעה.

הגע בעצמך, שאם כדבריהם שכל דבר שצריכים אלפים מהם כדי לעשות את המוצר הנגמר הוא בהכרח יקר מאוד, צריך להיות שהמחיר של כיכר לחם יהיה כיכר זהב, שהרי כמה וכמה שיבולים של חיטה צריכים לקצור כדי לעשות כיכר אחד של לחם.⁵⁶

אלא עיקר הדבר הגורם ליוקר או לזול של כל דבר ודבר הוא מה שנקרא 'היצע וביקוש'. ואם יש רק מעט מן הדבר בכל פרט כמו שנמצא בטבע, בדרך כלל יש עצות זולות לפתור את הבעיה, כגון ע"י עבדים או ע"י מכונות וכד'.
 וזה בדיוק מה שאומרת הברייתא כאן, על פי פירושו של רש"י. שאינו עולה אלא באופן נדיר מאוד, ולכן צריכים לרדת לתוך הים או לצודו ברשתות, ולכן ההיצע הוא נמוך ביחס לביקוש הגבוה בשל כך שבדמו צובעים תכלת. ומפני שני

⁵⁴ Dr. Mendel Singer, Journal of Halacha, volume 42, p. 11.

⁵⁵ כעין זה שמעתי מר' יהושע ינקלביץ בשם ר' זאב קנופולר.

⁵⁶ שוב ראיתי שכבר עמד על נקודה זו בלולאות תכלת, עמ' 141 סוף הערה 131.

עוד תימה גדולה⁵⁹ שלדבריהם ברייתא זו נשנית בימי בית ראשון קודם גלות שבט זבולון ע"י סנחריב או קודם לכן, ומאז הקל ארצה זבולון סוף דברי הברייתא אינם קיימים עוד. ועם כל זה, הגמרא מביאה את הברייתא בסתמא, ולא ראה שום ראשון צורך לפרש חידוש גדול כזה.

והמחזיקים בפירוש הזה טוענים שכן מבואר בדברי החיד"א. שהרי בספרו פתח עינים על הגמרא הנ"ל ציין לדברי הרדב"ז בזה הלשון: "ועולה אחד לע' שנה וכו' – עמ"ש הרדב"ז בתשובותיו דפוס ויניציא סימן תרפ"ה". וטוענים שמשמע שהחיד"א מציין לרדב"ז בתורת פירוש על הגמרא הזו, דאם לא כן מה רוצה החיד"א.

והנה אם באנו ליצוק יסודות ולבנות בניינים ע"פ דיוקים בציוני האחרונים, גם נוכל לדייק בדברי ביאור הגר"א שהתכלת נגנז לעד ולנצח נצחים. אך הספר לולאות תכלת הוא הראשון שהביא דברי החיד"א הללו, והוא פירש בהם פירוש אחר, וזו לשונו (לולאות תכלת, עמ' 137):

ועל כוונת חז"ל שהחלזון עולה אחת לע' שנה, כתב החיד"א בספרו פתח עינים: "עמ"ש הרדב"ז בתשובותיו דפוס ויניציא סימן תרפ"ה". וזו אותה תשובה שכבר הבאנו כל לשונה לעיל: "החלזון מצוי הוא בים ובחלקו של זבולון היה עולה מאליו מן הים אל היבשה והיו מלקטין אותו ואחר שגלו ישראל לא היה עולה והשאיר נבזראדן בארץ מדלת העם לכורמים וליוגבים וארז"ל אלו צדי חלזון משמע שהיו צריכין לצודו ..."; וכוונת החיד"א שמ"ש שהחלזון "עולה אחד לשבעים שנה" הוא שעולה מאליו בלי צורך לצודו בים כדרך היוגבים.

קיים, וכדי לעשות סחורה מתכלת צריך אספקה קבועה של חלזונות (ואם יצניעו דם החלזון זה יסריח כיון שלא היה להם מקפאים).

ועוד, שזבולון הרי היה מתרעם שלאחיי נתת שדות וכרמים, והיינו מקור פרנסה מרווחת. וכי התשובה על זה היא שיפליט להם הים זהב א' לע' שנה, ויאצרו אותו לצורך בניהם ובני בניהם עד שיבוא פליטה חדשה לסוף ע' שנה? (מר' רפאל נדאף).

⁵⁹ ראיתי בכתבי ר' ברוך ערפס.

והיינו שכמו שבדברי הרדב"ז החלזון עולה בלי צורך לצודו, גם אחת לע' שנה קורה כן שאין צורך לצודו. והחיד"א רק רוצה לציין עוד מקום שמצינו שהחלזון עולה מלבד הגמרא הזו, שמלבד שעולה אחד לע' שנה בכל זמן, בזמן שהיה שבט זבולון שרוי על אדמתו גם היה עולה בתמידות בחלקו.

והמחזיקים בביאור זה טוענים עוד דעל כרחק זו כוונת הרדב"ז. דאם אין זו כוונתו, מהיכן שאב חידוש כזה שהחלזון עלה מן הים בחלקו של זבולון, מה שלא נזכר בפירוש בגמרא מגילה הנ"ל.

אך כבר הארכתי בקונטרס שמח זבולון שאפשר להבין מן הגמרא במגילה מיניה וביה (ועיין הערה 49 לעיל שכתבתי מקצת הדברים בקיצור) שהחלזון עולה על הרי זבולון, ושכן נראה גם מדברי רש"י שם.

והפירוש האמיתי בדברי הרדב"ז מבואר בפשטות לשונו, והוא שבזמן בית ראשון, כשהיה שבט זבולון על אדמתו, החלזון עלה מאליו ע"י נס מיוחד בשביל שבט זבולון. ותמיד עלה להם כדי סיפוק פרנסתם בריוח.

ג. הביאור השלישי – שהחלזון באמת עד היום הוא עולה אחד לשבעים שנה, ולא ראינו אינו ראיה – גם כן אינו מוכרח, שכיון שמסתבר הדבר ששבעים הוא לאו דוקא, וכדברי דודי הנ"ל, אין הכרח לפרש כן, וממילא הדרינן להביאור הרביעי, ומלכו רביעיה תהא תקיפה כפרזלא.

*

*

*

*

מילי דאגדתא

*

*

*

הרב אברהם גרוס
כולל זכרון יוחנן, ירושלים

ביאור בברייתא דתיאור החלזון

תכלת צבע בגד מלכות

איתא בגמרא מנחות (מד ע"א): "ת"ר חלזון זה גופו דומה לים ברייתו דומה לדג ועולה אחד לשבעים שנה ובדמו צובעין תכלת לפיכך דמיו יקרים". ויש לעיין במימרא זו מה באה ללמדנו.

והנראה לפרש כל המימרא בעזה"י עפ"י סוד ענין התכלת המבואר בהרבה מקומות שהתכלת הוא גוון מדת המלכות,¹ והוא לבוש מלכות כדאמרו חז"ל (מדרש הגדול במדבר ד): "שכן דרכן של מלכים פורפירא שלהן תכלת", וכמו שהארכנו בזה במקום אחר שסוד החלזון הוא הנברא המורה על המדה שעל ידה מתגלה מלכותו יתברך בעולם.

ארבע תכונות בחלזון כנגד ארבעה חלקים בנבראים

הנה הגמרא הזכירה ד' תכונות לחלזון, ונראה לפרש אלו ד' תכונות עפ"י יסוד ידוע ומפורסם, והוא שכל דבר יש לו ד' חלקים: חומר, צורה, פועל ותכלית (ע' בספר מילות היגיון להרמב"ם רפ"ט, וביאור הגר"א בתחילת פירושו לספר משלי, וכן בפירוש המלבי"ם שם). ופשוט דאלו ד' חלקים הם כנגד ד' חלקים שבנבראים: גוף, נפש, רוח ונשמה.

הגוף ידוע שהוא כנגד החומר, שהוא חומריות הנברא אשר יסודו הוא עפר מן האדמה, והוא העפריות החמרית שהוא גס.

הצורה כנגד הנפש, כמו שהזכיר המהר"ל בהרבה מקומות, והבנתו שהנפש היא החיות הנמצא בתוך הגוף, ותכונות הנפש נותן צורה לגוף, שהגוף הוא רק

¹ כמבואר בזוהר בהרבה מקומות וכן הוא בהרבה כתבי ח"נ כגון ר' חיים ויטאל בשער מאמרי רשב"י, ובספר הפרדס להרמ"ק שער י'.

גולם לעצמו, והנפש ממלא אותו ומשוי ליה כלי (כמבואר בנפש החיים שער א פרק טו), וצורת הכלי הוא כפי תכונת הנפש, כידוע בענין של חכמת הפרצוף. הפועל הוא כנגד הרוח, שהרוח הוא 'כוח התנועה'² להפעיל מעשה, שינוי מצב או שינוי מקום, והוא כוח 'הפועל' על הנבראים, והוא כוח שאינו מזוהה כבתוך הגוף אלא חוץ ממנו ומשם פועל עליו³ (כמבואר בנפש החיים שם). התכלית כנגד הנשמה, שהנשמה היא סוד הנברא, היא הסוד של תפקידו ומקומו במערכת העולם, והיא מעלתו העליונה של הנברא באשר היא חלקו בקיום רצונו יתברך בהבאת העולם אל תכליתו שהוא גילוי ייחודו יתברך בהתגלות שלמותו בסוף (ע' דעת תבונות ס' נג-נה).⁴

אלו ד' תכונות הנזכרות בחלזון הן בהקבלה לאלו ד' חלקים של הנברא. א) על 'גופו' – שהוא דומה לים. ב) על 'ברייתו' – שפירשו רש"י ורבינו גרשום שהיא 'צורתו', תבנית דיוקנו, שהוא דומה לדג. ג) על 'פועלו' – התנועה שמעלהו אחד לשבעים שנה. ד) על 'תכליתו' – שמדמו צובעים תכלת. והם הד' חלקים: חומר, צורה, פועל ותכלית; גוף, נפש, רוח ונשמה. ובזה נבאר בעזה"י כוונת המימרא שכל אחד מחלקי החלזון מורה על מדת המלכות באותו חלק.

גופו דומה לים

הנה ידוע ש"ים" הוא אחד מן הכינויים לשם אדנות שהוא השם המורה על מדת המלכות, כמפורש בשערי אורה (שער א), וזו לשונו: "ולפעמים נקרא שם אדני"

² כמה שנאמר (ישעיהו מב, ה): "כה אמר הא-ל ה'... נותן נשמה לעם עליה ורוח להולכים בה".

³ כענין "ועבר עליו רוח קנאה". וכמו שכתוב "ורוח א-להים מרחפת על פני המים".

⁴ ובאמת ד' תכונות הללו הן מושרשות בד' היסודות אש רוח מים ועפר. ע' ברמב"ן עה"פ "והארץ היתה תהו ובהו וחושך על פני תהום ורוח א-להים מרחפת על פני המים", שסדר היקף העולם הוא העפר למטה והמים מקיף על הארץ, והאוויר מקיף על המים, ואש מקיף על האוויר. ועי"ש שהעפר והמים הם מעורבים והוא קרקע הים שנקרא תהום, והיקף מלמעלה הוא האש הנקרא חושך על פני תהום, והרוח מנשבת ותיכנס בחושך ומרחפת על המים. עי"ש.

(שם המלכות) בכנוי ים, והטעם כי כל מיני הברכות והשפע והאצילות נמשכים אליו כדמיון הנחלים, וזהו סוד 'כל הנחלים הולכים אל הים', ולשון ים הוא הקרקע המחזיק את המים, כאמרו 'כמים לים מכסים', ואומר 'ולמקוה המים קרא ימים', הרי בית קבול המים נקרא י"ם".

ולפי ענין ביאורו יוצא שהים מכינויי השם אדנות המורה על מדת המלכות – כוונתו לקרקע הים המחזיק את המים, שכמו שהים הוא כלי קיבול שכל כולו הוא לקבל המים מכל השפעות הנחלים היורדים לתוכו, ואין עצמיותו רק עפר קרקע מקוה המים, כך מדת המלכות לית ליה מגרמיה כלום אלא היא כלי קיבול לקבל את כל ההשפעות מההשפעות העליונות. והוא ענין הגוף הדומם הנ"ל, שאינו אלא עפר מן האדמה, אבל הוא כלי לקבל החיות והנפש מן המקורות העליונים. החלזון הזה שמורה על מדת המלכות בעולם, הוא נברא שפל אשר לית ליה מגרמיה כלום, והוא תולעת ולא איש חרפת אדם ובזוי עם, הוא זה שגופו דומה לים, חומר גופו דומה לחומר גוף הים (דהיינו קרקע הים),⁵ וגם מראה גופו, שהוא חיצוניות לבוש החומר, דומה למראה הים. וזהו הסוד שחמריותו הוא חמריות המורה על חלק החמרי דמדת המלכות, שהוא גוף התחתון השפל במעמקים המוכן לקבל מהשפעות העליונים.

ברייתו דומה לדג

סוד ענין הדגים מבוארים על ידי הרמח"ל בספרו אדיר במרום (עמ' רצד), וזו לשונו: "כי הדג הוא סוד היסוד בשעת הזיווג, שהוא מכוסה ממש בתוך הנוקבא בים שבה, בסוד היסוד שלה המעלה מיין נוקבין, שהוא ממש סוד הים כמבואר במקום אחר". קצת ביאור לדברים אלו, שהמלכות מקבלת ההשפעות מן המדות

⁵ וכן מצינו להפליא לגבי החלזון של הארגמון קהה קוצים שהוכיחו בראיות מוכחות שזהו החלזון שמדמו צובעים תכלת, שחומר גופו נראה כקרקע הים, והוא כאחד הסלעים מקרקע הים – וכשמו כן הוא שנקרא Rock Snail ('חלזון צור'), וגם פליניוס כתב שקראו אותו 'צורור פורפורה' – והוא נמצא בים בין הסלעים ומקצת טמון בחול עד שקשה לזהותו ולהבדילו מבין הסלעים שמסביבו, שנראה ממש כמותם. ועוד במקומם הם 'שפני טמוני חול' – ספון וטמון בקרקע הים, וידוע שמקומו של נברא אינו דבר מקרה אלא הוא חלק מזהותו.

העליונות, והיא מקבלת ממדת היסוד. וכשמדת היסוד שהוא מן הזכר מתדבק למדת המלכות, שהיא הנוקבא, להשפיע אליה, נמצא חלק ממדת היסוד יורד לתוך הנוקבא בשעת הזיווג, "מכוסה ממש בתוך הנוקבא בים שבה", ונמצא בתוך מדת היסוד שבמלכות, החלק שלה שמעלה אותה להתדבק ביסוד המשפיע. והוא ענין ברכת יוסף שהוא מדת היסוד, "וידגו לרוב בקרב הארץ", שיפרה וירבה כדגים בתוך הים, שנמצא בו כוח המשפיע בזיווג בתוך ים הנוקבא.

לענייננו ביאור דמות הדג, שהדג הוא סוד היסוד בשעת הזיווג, והוא כוח המשפיע בתוך הזיווג, אבל החלזון הזה שהוא מורה על מדת המלכות ברייתו דומה לדג, ואינו דג עצמו, שאין המלכות חלק המשפיע שבזיווג (אלא היא הנוקבא המקבלת השפעה), אולם הכוח שלה לקבל השפעה נובע מתוך המדה שבה "יסוד שבמלכות", שיש לה התעוררות ממדת היסוד שבה להתדבק למדת היסוד העליון, ובתוך זה יורד ונכנס השפעת היסוד, ומשם מתפשט לשאר המלכות.

מלכות כשהיא לעצמה אינה אלא כגולם, חומר בלי צורה; ההתעוררות מן היסוד שבמלכות, דהיינו הרצון להיות נטפל אל המשפיע ולקבל צורה מן המשפיע, היא מה שעושה מוכנה לקבל צורה. כשהיא מוכנה לקבל צורה, אז יש רוח שיוצא מן היסוד לתוכה לתת לגולם הזה צורה,⁶ ולשוותה כלי לקבל ההשפעה. ואז היא ככלי מוכן לקבל השפעה מן היסוד.

ולכן יש להבין מה שברייתו של החלזון דומה לדג, שברייתו שהוא צורת החומר הנובע משורש תכונת הנפש והחיות הממלא את הגוף כנ"ל (הבא מן היסוד), הוא יסוד שבמלכות, מקום של קבלת נפש מן המשפיע ומקום מילוי החיות בתוך הגוף. לכן דמות ברייתו הוא כדג, שהדג הוא סוד היסוד בשעת

⁶ והוא סוד בנימין, יסוד דנוקבא, כמ"ש האריז"ל שהוא הרוחא דשדי בעלה בגוה בביאה ראשונה לשויה כלי קיבול לקבל השפעה בסוד הזיווג. וכענין מה שכתב נפש החיים הנ"ל הנפש שנכנס לגוף ומייצרו ונותן לו צורה.

הזיווג, ויסוד שבמלכות הוא חלק המלכות המתדבק ביסוד ומקבל צורה ממנו, והוא צורת ברייתו (יסוד) של חומר גופו (שבמלכות) שדומה לדג.⁷ על כן גופו – החומר עצמו – דומה לים, והוא כקרקע הים, וברייתו – שהוא צורת החומר הזה שדומה לים – דומה לדג.⁸ במילים אחרות, יותר פשוטות אבל פחות מוגדרות: קרקע מקוה הים הוא גוף מדת המלכות; המים שבים הם ההשפעה היורדת אל תוך מדת המלכות; הדגים הם הנבראים אשר שייכים למים שבתוך הים, ההשפעה היורדת ונמצאת בתוך הים; החלזון הוא הנברא ששייך לים עצמו, ומכל מקום התכונה שבו המשתייכת לקבלת המים שבים, היא מה שדומה לדג (הנברא של מים שבים).

עולה אחד לשבעים שנה

בתכונה זו יש שני דברים להגדיר: ענין העלייה מתוך הים וענין הזמן אחד לשבעים שנה.

ענין עלייה מתוך הים

כבר ביארנו לעיל ש'ים' שהוא כינוי למלכותו יתברך, והוא המלכות הנמצא למטה בארעא עובד גבורתיה, והוא תכלת דומה לים,⁹ וכנגדו מלכותו בשמי

⁷ ועוד יש להוסיף שיסוד זה נרמז באותיות מלת 'תכלת', הבנוי ממלת 'כל' ומונח בין ב' אותיות תי"ו. שמדת 'כל' הוא כינוי למדת היסוד, והוא גם כינוי לשם המלכות כמ"ש בשערי אורה (שם) וז"ל שהרי כל מיני השפע והאצילות וכל מיני הברכות והקיום כולן נכנסים בתוכו, ונקרא כ"ל לפי שהכל בו וכו' ועוד, כי יסוד המדה שהיא למעלה משם זה נקראת כל עכ"ל. לך ה' הגדולה וכו' כי 'כל' בשמים ובארץ לך ה' הממלכה. וע' במאורי אור (אות ת') שהאות ת' תמיד מורה על מדת המלכות. ובזה יש לפרש שהוא השפעת היסוד הנמצא בתוך מדת המלכות הכולל ומקיפו.

⁸ וכן ראינו בחוש במין זה של הארגמון קהה קוצים, שהגוף שלו שהוא היקף הצדף הדומה לסלע מקרקע הים, צורת זה הצדף יש לו דמות דג.

⁹ הכוונה 'תכלת דומה לים' היינו למראה הים במילואו, דהיינו מדת המלכות במה שהוא כולל השפעות מכל המדות יחד (שפע השבע נחלים ההולכים אל הים), כמבואר בזהר (ח"ב רלה ע"ב) ושאר ספרים שתכלת הוא הגוון הכולל את כל הגוונים יחד (וכמ"ש ב' בענין המילה 'תכלת' שהוא מלכות הכולל בתוכו 'כל'). ואין לפרש הגוון הנזכר כאן 'דומה לים' לגוף הים לבד – דהיינו הכלי דמקוה הים של מלכות דארעא, כענין החלזון שגופו דומה לים – דהתם מדבר על חומר גוף

מרומא עלאה הנרמז ברקיע, והוא הים דומה לרקיע, וכנגדו מלכותו דלעלם ולעלמי עלמא, שהוא שמים מעל השמים, והוא הרקיע דומה לכסא הכבוד. והחלזון שהוא הבריה שעל ידו בא גילוי מלכותו יתברך למטה בארץ, ענין עלייתו מתהום הים להיות בגלוי על הארץ, הוא ענין של גילוי מלכותו יתברך (שהיה מאז בנסתר במקומו במעמקי ים) להתגלות בעולם של בני אדם בארעא עובד גבורתיה'. ונבאר יותר לקמן בעזה"י.

ענין שבעים שנה

מצינו בכתובים ד' פעמים ענין של שבעים שנה, והוא ימות דוד המלך, שמלך בשנת שלשים ומלך ארבעים שנה, והוא הנזכר בישעיהו (כג, טו) "ונשכחת צר שבעים שנה כימי מלך אחד". וגם ימי שנותינו שבעים שנה, שני חיי האדם. גלות בבל שבעים שנה. ונשכחת צר שבעים שנה בנבואה הנ"ל.

סוד ענין כל אלו שבעים שנה הוא סוד התגברות מדת המלכות, שהמלכות הוא המדה השביעית, "לך ה' הגדולה והגבורה... לך ה' הממלכה". והשבעים כידוע הוא שכל אחת מהשבע כוללת את שלמות עשר הספירות בתוכה, שהיא שלמות אותה מדה. ולכל זמן ועת לכל חפץ, ולכן לכל אחד משבעים חלקי המדות יש לו שנה, והכלל של כל השבעים יחד הוא מדת המלכות שבמלכות, שהיא המקבלת מכל המדות וכוללם יחד. וענין אחת לשבעים שנה, סודו הוא השנה של גילוי התגברות מלכות שבמלכות.¹⁰

החלזון הדומה לגוף מדת המלכות, בהיותו כלי לקבל השפעתו יתברך לגלות מלכותו בארעא כמש"כ לעיל. מה שאין כן גוון התכלת שהוא דומה לים מורה על כלל מדת המלכות, במה שהיא כוללת את כל המדות בתוכה ומלבישתן בתכלת.

ועוד, כוונה זו שהסתכלות במראה הים מביאה לזכרון מלכותו יתברך למעלה נעוצה בזה שמלכותו דארעא היא תכלית ההשתלשלות הבא מלמעלה דרך הרקיע, הבא ממלכות דשמי שמיא. והשתלשלות זו מתגשמת בכך שהים מקבל השפעות של כל הנחלים ההולכים אל הים, והנחלים שורשם בגשם ובשלג היורד מן השמים על ההרים, ושורש השקיה זו בא ממקום גבוה מאתו יתברך 'משקה הרים מעליותיו', והוא ענין מפתח הגשמים המונח דוקא ביד הקב"ה, והשתלשלות זו נרמזת בדמיון המשולש של ים-רקיע-כסא.

¹⁰ ע' זהר וארא כז ע"ב; בא לד ע"ב.

ובזה נוכל להבין קצת מהענינים הנ"ל. דוד המלך מדתו היתה מדת המלכות, לבו לב כל ישראל. וכמו שמלכות לית ליה מגרמיה כלום, אין כוח חיות מצד עצמו כלל רק מה שמקבל מהשפעות העליונים, כך דוד המלך ע"ה לא היה לו קיום כלל, והיה עלול למות מיד בלידתו. אלא שקיבל חיים מן אדם הראשון (זוהר ח"א צא ע"ב), הראש של כל מין האנושי, וקיבל דווקא שבעים שנה, שהוא שלמות דמלכות, ואפילו יום אחד לא הוסיף הקב"ה ולא החסיר (שבת ל ע"א), והגיעו חייו לתכליתם בשבת דווקא, שהוא יום המלכות.

וענין זה של "נשכחת צר שבעים שנה כימי מלך אחד", יש לבאר עפ"י היסוד המבואר בנבואות ישעיה ויחזקאל ובמדרשים שצור היא מלכות עולם הגשמי,¹¹ ונתקלקל מלכותו שתלה גדלותו בעצמו ולא מצד שהוא מקבל מן השפעה העליונה, שעזב דעתו שהיה לו בתחילה שהכיר בגדלות דוד המלך והיו לו אחוה ורעות עמו. לכן נשכחת לע' שנה כימי מלך אחד, דוד המלך, שלשבעים שנה, זמן שלמות המלכות, תיבטל גאות מלכותו הגשמי ותתגבר הידיעה שלה' המלוכה. ואז מקץ שבעים שנה יכירו שאין מלכותו כשהוא לעצמו כלום אלא "והיה סחרה ואתננה קדש לה' לא יאצר ולא יחסן כי ליושבים לפני ה' יהיה סחרה" (ישעיה שם, יח).

וזה ששני חיי אדם שבעים שנה, הוא גם כן מענין זה, ע' במהר"ל (חידושי אגדות ע"ז דף ד ע"ב ד"ה ועוד יש לך להבין), מכיון שהמלך הוא כלל העם (על כן נקרא 'אחד העם'), ודוד היה ההתחלה, לכן שנות חיי האדם תלויות בשנות דוד המלך ע"ש. וכיון דע' שנה הוא שלמות החיים להשלים כל המדות עד מלכות, זהו סתם שנות חיי כל אדם.

גלות בבל דהוה שבעים שנה מפורש בקרא (דה"ב לו, כא): "למלאות דבר ה' בפי ירמיהו עד רצתה הארץ את שבתותיה כל ימי השמה שבתה למלאות שבעים שנה". והוא לתיקון עוון ביטול שמיטה ויובל. שעיקר מצותה של שביתת השביעית הוא גילוי מלכותו יתברך בעולם ע"י ביטול עבודת האדם מן האדמה, והיא במעגל כל שבע שנים, וכן יובל כידוע שהוא אחר שבע פעמים שבע. ובעוון

¹¹ ע' בתשועת עולמים לרמ"ד וואלי (פרק כג) שצור היא נוקבא דמסאבותא.

ביטול גילוי המלכות שהוא בתכליתו שבעים, הוגלה ישראל לבבל ונשארה ארץ ישראל שממה לשבעים שנה בלי עבודת האדם, ובזה נתגלה בשיעור שלמות המלכות, שאין כוח ממשלת האדם מנהיג את ישראל אלא הכוח לזה בא רק ממנו יתברך.

עונש שבעים שנה דגלות בבל היה כעין עונש נשכחת צור שבעים שנה, אלא שבאמת חלוקים הם ביסודם. קלקול צור היה קלקול של כפירה במלכות עצמו, פירוש התנגדות למלכותו יתברך מצד מקבל השפעת המלכות, שהתגאה לשמים לכפור בהיותה מקבלת מן ההשפעה העליונה, אלא תלה שכל אסיפת הונה היא מקבצת בכוח עצמה מן העולם הגשמי. לכן עונשה היה שהפסיק ממנה כל סוחריה, ולא היה ביכולתה לקבל כלל. לעומת זאת הקלקול שהביא ישראל לעונש שבעים שנה של גלות בבל היה קלקול בכפירת גילוי המלכות מן מקורה, דהיינו שהיתה כפירה מצד המשפיע, שהמלכות מתגלה דוקא ע"י שביתת עבודת בן אדם, שדווקא ששת ימים תעשה מלאכתך, והוא זמן העבודה, אבל ביום השביעי שבת לה' א-לקיך, אין שום מלאכה והוא יום השייך דווקא לה' א-לקיך (ומכיון שמלאכת כל ששת ימים הוא לקראת התכלית שבת, מתגלה למפרע שכל ששת הימים הם גם לה' א-לקיך). אבל כשישראל לא שבתו השביעית, והיתה עבודת האדם בכל שבע השנים, לא נתנו מקום לגילוי כבוד מלכותו. לכן ענשם היה גלות, לעזוב את האדמה לגמרי, שאינם ראויים להשתתף עם הקב"ה להיות חלק מן המשפיע בעבודתם בארץ.

ענין עליית החלזון אחת לע' שנה

ובזה יש לבאר ענייננו, שהחלזון שהוא הבריה המסמלת את מדת המלכות בארעא כנ"ל, כוח פעולת התנועה שלו עולה אחד לשבעים שנה. דהיינו כמו שביארנו לעיל, שאחד לשבעים שנה היינו התגברות וגילוי מדת המלכות בשנת השבעים, שנת מלכות שבמלכות, כך החלזון הזה עולה ממעמקי הים להיות בגלוי על הארץ מקום עבודת האדם, ודבר זה מורה על גילוי ייחוד מלכותו יתברך בארץ – שבשאר שנות השבעים, האדם צריך לעבוד ולילך אחריו בים שהוא משל לכניסה לתוך ידיעת מלכותו יתברך, לצוד החלזון לעשות ממנו

תכלת שהיא מורה על זכרון מלכותו יתברך (ע"י דמות גוון הים שהוא מלכותו דקדושה למטה, שהוא כעין גוון הרקיע מלכותו דלמעלה, שהוא כעין גוון דכסא כבוד מלכותו העולה על הכל), והוא לובשו על בגדיו כל ימיו על הארץ, ועל ידו יזכור ייחוד מלכותו יתברך תמיד; אבל בשנת השבעים עולה החלזון מעצמו, בלי שום פעולה מצד האדם, והוא ענין שביטה דיום השבת,¹² שאז מתגלה לך ה' הממלכה. ועלייה זו של החלזון מן הים על היבשה היא מכוח פליטת הים (מלכות דקדושה), לגלות מלכותו על הארץ ע"י מצות פתיל תכלת היוצא ממנו,¹³ כענין מעין לעתיד לבוא "ומלאה הארץ דעה את ה' כמים לים מכסים".

ועוד יש להוסיף הסבר עפ"י מש"כ הזהר (וארא כז ע"ב, וע"ש בפי' מתוק מדבש) משל לעניינים סודיים, וכתוב שם על התנין הגדול (הלוייתן) שמצד הרע כשהוא מסתובב בַּאֲוֵרִים (שהם הכלים של ספירות הקליפות) כל הדגים בורחים ממנו ועולים לתוך הים (שהוא מלכות דקדושה). ואחת לשבעים שנה רובץ בצד הנצח

¹² ויש לומר שהוא ענין הדוגמא של החלזון במלאכות שבת של צידה ודישה: "הצד חלזון והפוצעו... חייב שחיים" (שבת עה ע"א), שהוא ענין עבודת האדם בעולם הזה להשיג ולגלות ייחודו יתברך בעולם. שעבודת האדם היא לצאת לעלות אחר השגות רוחניות וקדושה מה שנמצא חוץ מגבול השגות הבריאה הגשמית, ולצוד את ההשגות האלו ולהביאן אל תוך החיים הגשמיים שלו. והוא פוצע אותן, דהיינו שהוא שובר את הקליפות החיצוניות המונע מלהשיג פנימיות העניינים, והוא מוציא מהן את סודו. אבל יום השבת, יום ומלאה הארץ דעה את ה', הוא הזמן של שביטה ממלאכה זו, שהגילוי יוצא מעצמו.

¹³ וגם דבר זה מתאים באופן נפלא עם החלזון, שבאמת כמעט לא מצינו שהים פולט בעלי חיים ובפרט בהמון רב כמו שחז"ל מדברים על ענין החלזון. אבל יש חוץ מן הכלל אחד, והוא שמצינו בטבע שבתקופות רחוקות מאוד נוצרים גלים של קרירות הסוחפים את קרקעית הים, ומזעזעים את החלזונות הנאחזים בה, ורוח תת-ימית מעלה אותם מהים והם נפליים על החוף במליונים. ועל פי מ"ש בפנימיות העניינים, מקרה זה נתפרש להפליא, שהים, שהוא סוד מלכות דקדושה, הוא הרוח הפועל להוציא החלזון ממנו להעלותו על היבשה, להזמינו לבני אדם לעשות ממנו תכלת.

וזה שהוזכר בגמרא הזמן של עולה אחד לשבעים שנה יש לומר שבאמת כך היתה ההנהגה כשבני ישראל היו מקיימים מצות תכלת, והנהיג הקב"ה בהשגחתו שהים יעלה באופן הנ"ל את החלזונות להמציא התכלת לכלל ישראל בלי לטרוח אחריו. ואין זה עלייה בדרך נס כלל, אלא מסדר העולם הוא (כמו שרואים שהוא כוח טבעי) המכוון לפי הנהגתו יתברך.

דמלכות, ואחת לשבעים שנה רובץ בצד ההוד דמלכות. ומתגבר כוחו, ועל ידו מעורר הקליפות לעשות דין בכעס, ומתערבים אלו היאורים לגוון תכלת שחור (תכלת הוא מלכות, והשחור הוא הדין שבו, וזה מפני שהתנין מתקרב לצד המלכות דקדושה, הנמשל לים, להפעיל על ידו דין). וזקף זנבו (יסודו הטמא) ומכה למעלה ומכה למטה וכולם בורחים מפחדו (והוא כוח הדין שמצד הטומאה מגיע לדרגת יסוד שבמלכות). ואז קם התעוררות מצד מלכות דקדושה מי שתשים קולר בלחייו של התנין הגדול, ואז כל הקליפות מתפזרות, ומלאכי הדין לוקחים את התנין הגדול ונוקבים פניו בצד לחייו ומכניסים אותו לנקב של תהום הגדול. כך עושים אחת לשבעים שנה, ועל זה כולם מודים ומברכים להקב"ה ואומרים בואו נשתחוה ונכרעה נברכה לפני ה' עושנו, ע"כ דברי הזוהר. וכעין ענין זה מצינו במסכת בבא בתרא (עה ע"א) בדרשות חז"ל על פסוקי איוב (מא, כג-כד): "ירתיה כסיר מצולה ים ישים כמרקחה. אחריו יאיר נתיב יחשב תהום לשיבה".

אמר רבי יוחנן בשעה שלויתן רעב מוציא הבל מפיו ומרתיח כל מימות שבמצולה, שנאמר "ירתיה כסיר מצולה"... ובשעה שצמא עושה תלמים תלמים בים, שנאמר "אחריו יאיר נתיב". אמר רב אחא בר יעקב אין תהום חוזר לאיתנו (רש"י, מרוב מים שחסרו) עד שבעים שנה, שנאמר "יחשוב תהום לשיבה", ואין שיבה פחותה משבעים [שנה]. אמר רבה א"ר יוחנן עתיד הקב"ה לעשות סעודה לצדיקים מבשרו של לויתן, שנאמר (איוב מ, ל) "יכרו עליו חברים"...

על פי הזוהר הנ"ל ניתן להבין דרשות אלו, שיש כוח ללויתן לעורר דינים ולהפעיל רעות בעולם, ודבר זה מחסר מי הים, דהיינו שהתגברות הלויתן לזון מן העולם בהפעלת רעתו גורם מיעוט של גילוי כבוד מלכותו יתברך בעולם. אבל אחת לשבעים שנה חוזר הים לאיתנו, בשנת מלכות שבמלכות מתגבר גילוי מלכות דקדושה בעולם בתוקפו הגמור, ובאותו שעה נתבטל כוח שליטת הלויתן. ואז המשיך בדרשת רבי יוחנן שעתיד הקב"ה לעשות סעודה לצדיקים מבשרו של לויתן, דהיינו שסוף ותכלית כל התגברות הרע בעולם אינו אלא למען גילוי כבוד מלכותו יתברך האמתי על ידי הצדיקים, בזה שעמדו בנסיון נגד יצרם הרע בכוח

הבחירה שלהם. והוא מיסוד שנת השבעים מעין עולם הבא כנ"ל אשר ימלא כל הארץ דעה את ה' כמים לים מכסים.

ועל פי זה יש לפרש יותר הענין של עולה אחד לשבעים שנה הנאמר בחלזון דתכלת, שבשנה זו שהתנין הטמא הזה התקרב אל מדת המלכות דקדושה להוציא גוון תכלת שחור, לעורר דינים בכעס על העולם, ופתאום ונהפוך הוא, ונלכד מכוח התעוררות ממדת המלכות שבקדושה השוכן בים, ובאותו שעה תהום הים שהוא מלכות דקדושה חוזר לאיתנו לגלות אמיתות מלכותו יתברך בעולם, ואז הים מתנודד להוציא גוון התכלת לצד הקדושה, והיינו בהעלאת החלזון ממעמקי הים להשתמש בהם לתכלת דמצות ציצית.¹⁴

ומדמו צובעים תכלת

חלזון זה אשר הוא סמל לבריה שפלה תולעת ולא איש ולית ליה מגרמיה כלום, דווקא על ידו מתגלה כבוד מלכותו יתברך בארעא, וזו תכליתו. ודבר זה מתגשם בתכליתו 'מדמו צובעים תכלת', שעל ידו מתגלה בעולם גוון המלכות, ובו מכירים ומכבדים מלכותו. מכירים מלכותו בתכלת דציצית, תכלת דומה לים וים דומה לרקיע ורקיע דומה לכסא הכבוד. ובו אנו מכבדים מלכותו, כדכתיב (תהלים כב, ז) "ואנכי תולעת ולא איש" וכו' (במדרש תהלים, כב): "ר' יהושע בן לוי אמר אני הוא שהלבשתיך פורפריה על הים", ובמדרש הגדול (הנ"ל): "שכן דרכן של מלכים פורפירא שלהן תכלת", ועל כן הארון מתלבש בתכלת.

סיכום ארבע התכונות

היוצא לן שאלו ד' תכונות דחלזון הם ד' תכונות של מלכות, בחומר בצורה בפועל ובתכלית, דהיינו בגופו בצורתו בפועל ובתפקידו. וכולן על ענין הים

¹⁴ בענין העלאת החלזון במקום נפילת התנין, הארכנו במקום אחר שענין הנחש והתולעת הם שני הפכים, הנחש משורש הרע היוצא מהסתר ייחודו יתברך, מה שאין כן התולעת היא ביטול הישות בפני האדון ברוך הוא, ובה מתגלה ייחודו יתברך בעולם, כמו שדוד המלך היה מודמה עצמו לתולעת, 'ואנכי תולעת ולא איש'. על כן יש יחס בין התנין והחלזון, כשזה נופל זה קם.

שהוא סוד מלכות, דהיינו שגופו דומה לגוף הים, צורתו דומה לצורת דג (יסוד) שבים, פועלו פעולת פליטת סוד הים, ותכליתו הוא לגלות דמות גוון הים.

לפיכך דמיו יקרים

ונראה להוסיף: "לפיכך דמיו יקרים", דהיינו דוקא מתוך זה שהוא בריה שפלה אשר לית ליה מגרמיה כלום ואינו שוה לכלום מצד עצמו, ובטל לגמרי לחסדו של הקב"ה, מזה הוא זוכה לתכלית הזאת של "מדמו צובעים תכלת", וזה מביא לו שווי יקר עד מאוד, חותם של זהב.¹⁵

¹⁵ והנלע"ד כי לפי מה שביררנו הברייתא היא סמך נפלא שהארגמון קהה קוצים הוא החלזון של התכלת, ופקע כל הערעורים שהמתנגדים ערערו עליו מכוח האי ברייתא. כל כלי יוצר עליך לא יצלח.

חברי אגודת פתיל תכלת מקדישים גליון זה

לע"נ

הרב הגאון

נחום אליעזר ב"ר איתמר רבינוביץ זצ"ל

ראש ישיבת ברכת משה במעלה אדומים

תלמיד חכם גאון, ישר דרך, מבקש דעת

איש תורה ומדע ודרך ארץ

בין יחידי הסגולה

שהבין את כל הנושאים ההלכתיים של מחקר התכלת במלואם,

ובכלל זה הצדדים הנוגעים לכימיה, ביולוגיה, ארכיאולוגיה

ועוד.

עודדנו לאורך שנים בעבודתנו במחקר התכלת

תוך דרישה לבירור עומק וסבלנות

עד לפסיקת הלכה למעשה

נלב"ע י"ב באייר תש"פ

ת.נ.צ.ב.ה.

* * *

"...ונתנו על ציצת הפנף פתיל
תכלת. והיה לכם לציצת וראיתם
אתו וזכרתם את כל מצות ה'
ועשיתם אתם..."
(במדבר טו, לח-לט)

"וראיתם אותו וזכרתם את כל
מצות ה' – שקולה מצוה זו כנגד
כל המצות כולן.
ותניא אידך: וראיתם אותו
וזכרתם... ועשיתם – ראייה מביאה
לידי זכירה, זכירה מביאה לידי
עשיה. ורשב"י אומר: כל הזריז
במצוה זו – זוכה ומקבל פני
שכינה..."
(מנחות מג ע"ב)

* * *

שמחים אנו להגיש לציבור הרחב לקט מאמרים מפרי עטם של חשובי תלמידי החכמים, שנרתמו לכתוב בנושאים שונים הקשורים למצוות התכלת שבציצית.

ההתעניינות במצווה גדולה זו, למרות השכחה רבת השנים, הולכת וגוברת בדורנו. הדיון הציבורי בנושא זה הולך וצובר תאוצה, מאמרים רבים מתפרסמים מעל דפי העלונים השונים ובתוך כתבי העת התורניים, וספרים שלמים המוקדשים לעניין התכלת יוצאים לאור. תלמידי חכמים מחוגים שונים פונים ללימוד הנושא, מי בהכרות כללית ומי בלימוד מעמיק יותר.

אגודת פתיל תכלת שמה לה למטרה להוציא את המצווה החשובה הזאת מתוך תהום הנשייה ולנער מעליה את אבק הדורות, ואנו תקווה שחוברת קטנה זו תתרום לכך תרומה כלשהי.

לתגובות והארות:

"פתיל תכלת"

האגודה לקידום ולהפצת התכלת (ע"ר)

ת.ד. 50257, ירושלים 9150102

טל: 02-5900577

פקס: 02-9933420

info@tekhelet.com

מחולק חינם